"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

NAAC

4th Cycle

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

Project work

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Index

Sr. No.	Particulars	Year	Class	Page No.
1.	Project work	2022 - 23	B. A. II	3 to 42
2.			B. Com II	43 to 81
3.			B. A. III	82 to 210
4.			B. Com. III	211 to 239

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. A. II

2022-23

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE

Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in. kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 22/01/2023

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale (Satara)

Department of Environmental Studies

बी. ए. २ मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. 4 मध्ये प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी 30 गुण देण्यात येणार आहेत. तरी त्यासंदर्भातील सविस्तर माहिती आणि प्रकल्पाचे विषय सोमवार, दि. 25 जानेवारी २०२३ रोजी सकाळी ८.३० वा. महाविद्यालयात देण्यात येणार आहे . तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी वेळेत उपस्थित रहावे.

प्रा. नायकवडे आय. बी

डॉ. अरुण गाडे
PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil, Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M.A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 25/1/2023

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan (Satara)

Department of Environmental Studies

बी. ए. मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. 4 मध्ये पर्यावरण प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी 30 गुण देण्यात येणार आहेत. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी शनिवार, दि. 1 फेब्रुवारी 2023 पूर्वी आपले प्रकल्प विभागामध्ये जमा करावेत. त्यानंतर आलेल्या प्रकल्पांचा विचार केला जाणार नाही. त्यामुळे होणाऱ्या नुकसानीस कॉलेज जबाबदार राहणार नाही, याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

प्रा. नायकवडे आय. बी

डॉ. अरुण गाडे
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी.ए.-II

K. C. COLLEGE Estd. 1969 Tal. Patan (Satara)

* प्रकल्पाचे नाव :- टाकाऊ पासून टिकाऊ कचऱ्याचे व्यवस्थापन			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) जगदाळे आकांक्षा विक्रम	2032	AVJagdale	30
* 2)* * पर्यावरणाविषयी माहिती व त्याची कारणे. *			30
3) राहुल रविंद्र पानवळ		Rahul	30
4) रागिणी बाळासो थोरात.		[illegible]	25
5) देसाई मोनिका भरत		[illegible]	26

* प्रकल्पाचे नाव :- हवा प्रदूषण व कारणे व त्यावरील उपाययोजना			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) चोरगे प्रतिक्षा अंकुश	2018	PAc	30
2) चोरगे मयुरी तानाजी	2017	M.T.Chorage	30
3) पवार अनुश्री अमोल		APawar	30
4) कांबळे अंकिता भरत	2038	Kamble[illegible]	30
5) मेते तेजल तानाजी	2060	Tmete	30

* प्रकल्पाचे नाव :- विषारी वनस्पतींची माहिती (पाटण तालुका)			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न..	सही	गुण
1) रोहन मच्छिंद्र तोडकर	2105	[illegible]	30
2) अर्जुन वसंत जाधव	2024	A.V. Jadhav	30
* 3)* जलप्रदूषण पर्यावरण			
4) 1) कदम अजय लक्ष्मण		[illegible]	27
5) 2) पवार तुषार अनिल	2082	TAPawar	27
3) रविराज उत्तम जाधव		RJadhav	26
4) शुभम लक्ष्मण आवळे		Shubham	26
5) रोहन अनिल सांळुखे		[illegible]	26

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी.ए.-II

K. C. COLLEGE Estd. 1969 Tal-Patan (Satara)

प्रकल्पाचे नाव :- * गणेशोत्सव आणि प्रदुषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) ज्योती आनंदा चाळके		J.A.C	30
2) वेदिका प्रकाश बोरगे		V.P.B	30
3) अस्मिता प्रकाश बोरगे		A.P.B	30
4) प्रणुजा विलास माने		RMane	30
5) विजय नानाजी नडाखे		V.T.T	30

* प्रकल्पाचे नाव :- भारतीय वन्य जीवन			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) मोटेकर मयुरी सुरेश	०	[signature]	30
* ~~2)~~* सेंद्रिय शेती			
~~3)~~1) वरेकर मयुरी आनंदा	30300	VMA	26
~~4)~~2) वरेकर अनिकेत राजाराम	30331	VAR	27
~~5)~~3) वरेकर कुणाल संजय	30332	Kunal	26
4) पोतदार आदित्य सुनिल	30341	[signature]	26

* प्रकल्पाचे नाव :- ध्वनीप्रदूषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न..	सही	गुण
1) पवार प्रेरणा दिपक		Pawar	30
2) पवार साक्षी दिनकर		[signature]	30
* ~~3)~~* कचरा व्यवस्थापण			
~~4)~~1) चिराग चंद्रकांत शिंदे		Chirag	27
~~5)~~2) अक्षय आनंदा कोळावडे		Akshay	27
3) विश्वजीत विजय साळुंखे		[signature]	26
4) सुरज मोहन कुलगडे		[signature]	27
5) दिग्वीजय अनिल मोहीते		D.A.Mohite	27

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी.ए.-II

K. C. COLLEGE Estd. 1969 Tal-Patan (Satara)

प्रकल्पाचे नाव :- पाणी पुरवठा			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) अंकिता युवराज काळुगडे (पाटील)		Akalugade	30
2) अंकिता अशोक धुमाळ		A.ADHUMAL	30
3) नेहा अनिल साळुंखे		[signature]	30
4) वैष्णवी यशवंत लोहार.		[signature]	30
5) पुजा दादासो पवार.	35557	BPawar	30

प्रकल्पाचे नाव :- जलप्रदूषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) जाधव माया दिलीप		Jadhav	30
2) महाडीक कांचन भगवान		Kmahadik	30
3) जाधव विशाल सुरेश		V.S.J	30
4) मोरे वैष्णवी विठ्ठल		Morew	30
5) माने अनिकेत आनंदा		[signature]	25

प्रकल्पाचे नाव :- शहरी कचरा व्यवस्थापन			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न..	सही	गुण
1) सावंत उमेश यशवंत	1144	Umesh	30
2) शेलार सिद्धनाथ लक्ष्मण	1147.	[signature]	26
3) जानुगडे अक्षय अशोक	1050	Janu	30
4) इंद्रजित विश्वास शिंदे.		Shinde.	26
5) आयादव ऋतुजा विश्वास	1187	Yadav.	27

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

K. C. COLLEGE Estd. 1969 Tarnavale, Tal-Patan (Satara)

बी.ए.-II

* प्रकल्पाचे नाव :- पाटण तालूक्यातील औषधी वनस्पती			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) यादव स्वरांजली सुरेश	2116	S.S.Yadav...	30
2) मोरे तेजस्विनी सुरेश	2063	MoreT.S.	30
3) काटेकर स्वप्नाली ईश्वर		S.I.Katekar	26
4) कांजारी मंगेश दिनकर		Kajarri	26
5) वीर संदेश राजेंद्र		[illegible]	27

* प्रकल्पाचे नाव :- जल प्रदूषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) तोडकर निता किसन	2104	[illegible]	30
2) मदने साहिल सदाशिव		Madne	26
3) डांगे सलमान फिरोज		Dange	25
4) आकांक्षा प्रकाश लोकरे		APL	26
5) वीर संकेत राजेंद्र		[illegible]	27

* प्रकल्पाचे नाव :- वायु प्रदुषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न..	सही	गुण
1) कुंभार कुणाल हणमंत	35600	K.H.K	30
2) कुंभार ऋषिकेश रमेश	35601	RKumbhar	30
3) वायचळ रितेश बाळकृष्ण	35631	R.B.W	30
4) भास्कर ऋतुजा सुभाष		[illegible]	27
5) बोरगे साक्षी धर्मराज		Sakshe	27

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

~~बी. कॉम~~-II बी.ए.II

प्रकल्पाचे नाव :- सेंद्रिय शेती आणि रासायनिक शेती			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) वरेकर मयुरी आनंदा	30300	[signature]	26
2) वरेकर अनिकेत राजाराम	30331	[signature]	27
3) वरेकर कुणाल संजय	30332	[signature]	27
4) मागरे प्रथमेश माधव	.	[signature]	27
5) भिंगारदेवे विनेश पिंटुराव		[signature]	28

प्रकल्पाचे नाव :- ध्वनी प्रदूषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) आचरे संध्या अशोक	2001	S.A.A	28
2) गरुड ऋतुजा सुभाष	2021	RSGaud	28
3) मोरे मयुरी सुभाष		[signature]	28
4) कदम सजय शिवाजी		Kadam	30
5) मस्के रोहन रमेश		M.SK	26

प्रकल्पाचे नाव :- जल प्रदुषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) रविना श्रीरंग जाधव	2026	[signature]	28
2) यादव वर्षा जगन्नाथ		[signature]	27
3) साळुंखे नेहल वसंत		[signature]	26
4) गायकवाड प्रदीप बाबु		[signature]	28
5) सुर्वे वैभव दशरथ		[signature]	27

Ref. No. KCCT /

Date :

CERTIFICATE

This is to certify that, **Environmental Studies** conducted **Project** on various topics during the academic year 2022-2023 at B.A. Part II semester 4. 77 **students** completed and submitted successfully their project work to the college as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

K. C. COLLEGE Talmavale Tal-Patan (Satara)

Dr. Arun Gade

PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

Page No. Date :

" ज्ञान, विज्ञान आणी सुसंस्कार यासाठी शिक्षणप्रसार "

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर संचलीत

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज

तळमावले...

ता: पाटण जि: सातारा

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

आमची प्रेरणा :-

प्राचार्य :- मा. श्री. अरुण गाडे

मार्गदर्शक :-

प्राध्यापक :- नायकवडे सर

BRILLIANT® Master Use

Page No. Date :

विद्यार्थीचे नाव

① जाधव माया दिलीप
② महाडीक कांचन भगवान
③ जाधव विशाल सुरेश
④ मोरे ~~सान~~ वैष्णवी विठ्ठल

BRILLIANT® Master Use

Page No. Date :

Index

अ.क्र.	घटक
1>	प्रकल्पाची उद्दीष्टे
2>	विषयाचे महत्व
3>	प्रकल्प कार्यपद्धती
4>	निरीक्षणे
5>	निष्कर्ष
6>	संदर्भ

BRILLIANT Master Use

जल प्रदूषण

- कृषि अपशिष्ट
- औद्योगिक अपशिष्ट
- घरेलु वाहीतजल
- तापिय दूषीत जल
- खनिज तेल
- वायुमण्डलीय कण
- रेडीओधर्मी अपशिष्ट
- कारखान्याचा धुर

जलप्रदुषण माहीती

प्रस्तावना :-

जेव्हा पाण्याची चव बदलते. पाण्यातील पारदर्शकिता व तापमान बदलते व पाण्याच्या वासात बदल होतो, तेव्हा ते पाणी दुषीत झाले असे समजतात. ज्या पाण्यात हानिकारक बाह्यपदार्थ मिसळतात, ते पाणी विषारि, अपायकारक असते. अशा अस्वच्छ पाण्याला 'जलप्रदुषण म्हणतात.

पाण्याच्या प्राकृतीक रासायनीक मुळ गुण धर्मात बदल होतो. असे पाणी सर्व सजीवांना अपायकारक, घातक असते. पाणी प्रदुषीत झाले की पाण्यातील प्राणवायुचे (ऑक्सीजन) प्रमाण कमी होते. थोडक्यात म्हणजे पाणी स्वच्छ, घाण, विषारी, दुर्गंधयुक्त बनते. त्यामुळे रोगराई पसरते, यालाच 'प्रदुषीत जल' असे म्हणतात

BRILLIANT® Master Use

पाणी सर्व सजीवांना जगण्यास अत्यंत आवश्यक असा महत्वाचा घटक आहे. पाण्याला आपण 'जिवन' म्हणतो. एका माणसाला जगण्यासाठी दररोज कमीत कमी ५ लिटर पाण्याची अवश्यकता असते. गेल्या ५० वर्षात जगात पाण्याचा वापर तिप्पट वाढला आहे.

५० वर्षा पुर्वीपेक्षा चालू काळात भारताची व जगाची लोकसंख्या जवळ-जवळ दुप्पट वाढली असुन, शेती, उद्योगधंदे, वसाहतीमधुन पाण्याचा वापर दिवसेंदिवस वाढतो आहे; पण पाण्याचे प्रदुषणही तितकेच वाढते आहे. त्यामुळेच स्वच्छ व शुद्ध पाणी मिळणे अवश्यक असुनही अवघड होत आहे.

जलप्रदुषण ही समस्या पृथ्वीवर दिवसेंदिवस वाढत आहे. आणी मानवी जिवनावर मोठे परिणाम होत आहेत. मानवी कृतीतुन निर्माण होणाऱ्या विषारी प्रदुषकांद्वारे पिण्याच्या पाण्याचे दुषीत होणे म्हणजे जल प्रदुषण होय. औद्योगिक वसाहतीतून निघणारी रसायने, जनावरांचा कचरा, सांडपाणी आणी इतर मानवी क्रिया या मुळे जलप्रदुषण होते.

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

जल प्रदुषण म्हणजे काय?

जल प्रदुषण म्हणजे जलाशयांचे साठे उदा. - तलाव, नद्या, विहिर, कालवे, सरोवरे, समुद्र इत्यादींचे पाणी दुषीत होणे होय. आज भारतात जलप्रदुषण ही एक प्रमुख समस्या बनली आहे.

हवा, पाणी आणि अन्न ह्या फक्त मानवाच्याच नव्हे तर सर्व सजीवांच्या प्रमुख गरजा आहेत. ह्या तीन गरजांपैकी पाणी एक महत्वाची गरज आहे.

जगण्यासाठी सजीव जीवांना पाण्याची अत्यंत गरज असते.

BRILLIANT® Master Use

जल प्रदुषण व्याख्या

पाणी, ऑक्सीजन आणी हायड्रोजन हे शास्त्रज्ञांनी संयुग मानले आहेत. प्रत्येक पदार्थांचे भौतिक आणी रासायनिक गुण वेगळे असतात. त्यामध्ये सेंद्रीय पदार्थांचा समावेश केला जातो. कारण काही सुक्ष्मजीव नियमीत पाण्यात देखील आढळू शकतात.

प्रदूषण ओळखने :- जल प्रदुषण विश्लेषण पाण्यातील प्रदूषण, जसे की रासायने, पोषक घटक, गाळ आणी सुक्ष्मजीव ओळखण्यासाठी सुरू होते. या प्रदुषकांचे स्रोत, जसे की औद्योगिक विसर्जन, कृषी प्रवाह किंवा सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे देखील ओळखली जातात.

परिणामांचे मुल्यांकन :- पर्यावरण आणी मानवी आरोग्यावर जलप्रदुषणाच्या संभाव्य परिणामांचे मुल्यांकन केले जाते. यामध्ये पाण्याची कमी झालेली गुणवत्ता, जलचर वस्ती आणी परिसंस्थेचे नुकसान आणी जे लोक पाणी पिण्यासाठी किंवा करमणुकीसाठी वापरतात, त्यांच्या आरोग्याचे धोके यांचा समावेश असु शकतो.

BRILLIANT®
Master Use

जल प्रदुषण पातळी मोजणे :-

जल प्रदुषण विश्लेशनामध्ये पाण्यातील प्रदुषणाची पातळी मोजणे पाण्याचे नमुने आणी प्रयोगशाळा विश्लेशन यासारख्या तंत्रांचा वापर करणे समाविष्ट आहे. हे मोजमाप परिणामवाचक डेटा प्रदान करतात. ज्याचा वापर प्रदुषणाची व्याप्ती आणी तीव्रता मोजण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

मानवी आरोग्यावर प्रभाव :- जलप्रदुषणामुळे मानवी दुषीत पाणी पिणाऱ्या किंवा वापरणाऱ्या लोकांच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होऊ शकतात जीवाणु, विषाणु, आणी विषारी रसायने यांसारख्या प्रदुषकांच्या संपर्कामुळे आजार आणी रोग होऊ शकतात विशेषत: मुले आणी वृध्दांसारख्या असुरक्षीत लोकांमध्ये.

हवामान बदल हवामान बदलामुळे पूर आणी दुष्काळ यांसारख्या अत्यंत हवामानाच्या घटनांची वारंवारता आणी तिव्रता वाढवून जल प्रदुषण समस्या वाढवत आहे. ज्यामुळे जलस्रोतांचे प्रवाह प्रदुषण वाढु शकते. जलप्रदुषण ही एक जटिल आणी बहुआयामी समस्या आहे. ज्याला नियंत्रीत करण्यासाठी आणी कमी करण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरणांची अवश्यकता आहे.

जल प्रदुषन उद्दीष्टे

जलप्रदुषणाचे निराकरण करण्याच्या उद्दिष्टांमध्ये हे समाविष्ट आहे.

★ सार्वजनिक आरोग्याचे संरक्षण :- जलप्रदुषणाचा सामना करण्याच्या मुख्य उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करणे, दुषित पाण्यामुळे कॉलरा, आमांश, विषमज्वर यांसारखे विविध आजार आणि आजार होऊ शकतात.

★ पर्यावरणाचे संरक्षण :- जलप्रदुषणाचा जलीय परिसंस्थेवर महत्वपूर्ण परिणाम होऊ शकतो, ज्यामुळे जैवविविधता नष्ट होऊ शकते, आणि नैसर्गिक अधिवासांचे नुकसान होऊ शकते, त्यामुळे पर्यावरण आणि जलीय परिसंस्थेवर अवलंबन असलेल्या विविध प्रजातींचे संरक्षण करण्यासाठी जलप्रदुषणावर उपाय करणे आवश्यक आहे.

★ नियमांचे पालन :- पाण्याच्या गुणवत्तेचे आणि सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी असलेल्या नियमांचे आणि कायद्यांचे पालन करण्यासाठी जलप्रदुषणाला संबोधित करणे देखील आवश्यक आहे.

* हवामान बदलाचे शमन :- जलप्रदूषण हवामान बदलास हातभार लावू शकते आणि त्यास संबोधित करणे जलीय परिसंस्थेवरील हवामान बदलाचे परिणाम कमी करण्यास मदत करू शकते.

जलप्रदूषणाला संबोधित करण्याचे उद्दिष्ट सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण करणे, नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करणे, पर्यावरणाचे रक्षण करणे, आर्थिक विकासास समर्थन देणे, नियमांचे पालन करणे आणि हवामानातील बदल कमी करणे.

*

Page No. Date :

जल प्रदुषण निष्कर्ष

① पाण्याच्या प्रदुषिकरणाबाबत अधिक माहिती जाणून घेतली.

② पाण्याचे महत्त्व समजून घेण्यास मदत झाली.

③ पाण्याचे प्रदुषणास कारणीभूत स्त्रोतांचा अभ्यास केला.

④ पाण्याच्या प्रदुषणाने होणाऱ्या घातक परिणामांची माहिती घेऊन त्या माहितीचे संकलन केले.

⑤ जलसंवर्धन आणि जलव्यवस्थापन पद्धतींचा अभ्यास केला.

⑥ जलसुरक्षा अभियाना बाबत अधिक माहिती मिळवली.

BRILLIANT®
Master Use

जल प्रदूषण विश्लेषण

जल प्रदूषण विश्लेषणामध्ये पाण्याच्या शरीरातील प्रदूषकांचे प्रकार आणि स्त्रोत, प्रदूषणाचे संभाव्य परिणाम आणि प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी कोणत्याही विद्यमान उपायांची प्रभावीता यांचा समावेश आहे. जल प्रदूषण विश्लेषणाचे काही प्रमुख घटक येथे आहेत.

* **प्रदूषक ओळखणे**: जल प्रदूषण विश्लेषण पाण्यातील प्रदूषक, जसे की रसायने, पोषक घटक, गाळ आणि सूक्ष्मजीव ओळखण्यापासून सुरू होते. या प्रदूषकांचे स्त्रोत, जसे की औद्योगिक विसर्जन, कृषी प्रवाह किंवा सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे देखील ओळखली जातात.

* परिणामांचे मूल्यांकन :- पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यावर जलप्रदूषणाच्या संभाव्य परिणामांचे मूल्यांकन केले जाते. यामध्ये पाण्याची कमी झालेली गुणवत्ता, जलचर वस्ती आणि परिसंस्थेचे नुकसान आणि जे लोक पाणी पिण्यासाठी किंवा करमणुकीसाठी वापरतात, त्यांच्या आरोग्याचे धोके यांचा समावेश असू शकतो.

Page No. Date :

* **प्रदूषण पातळी मोजणे :-** जल प्रदूषण विश्लेषणामध्ये पाण्यातील प्रदूषकांची पातळी मोजणे, पाण्याचे नमुने आणि प्रयोगशाळा विश्लेषण यासारख्या तंत्राचा वापर करणे समाविष्ट आहे, हे मोजमाप परिणामवाचक डेटा प्रदान करतात, ज्याचा वापर प्रदूषणाची व्याप्ती आणि तीव्रता मोजण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

* **नियंत्रण उपायांचे मूल्यमापन :-** सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे किंवा प्रदूषण नियंत्रण नियमांसारख्या कोणत्याही विद्यमान नियंत्रण उपायांच्या परिणाम कारकतेचे मूल्यमापन केले जाते. प्रदूषण पातळी कमी करण्यावर आणि पाण्याच्या गुणवत्ते-चे संरक्षण करण्यावर त्यांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे समाविष्ट आहे.

* **विकसनशील उपाय :-** विश्लेषणाच्या आधारे, प्रदूषणाचा सामना करण्यासाठी उपाय विकसीत केले जातात, यामध्ये नवीन नियंत्रण उपाय अंमलात आणणे, विद्यमान सुधारणे किंवा प्रदूषक डिस्चार्ज कमी करण्यासाठी नवीन नियम विकसीत करणे समाविष्ट असू शकते.

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

* देखरेख प्रणाली :- अंमलात आणलेल्या कोणत्याही उपायांच्या परिणाम कारकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि उद्भवणारे कोणतेही बदल किंवा नवीन समस्या ओळखण्यासाठी मॉनिटरिंग महत्त्वाचे आहे. नियमित देखरेख डेटा देखील प्रदान करते, ज्याचा वापर प्रदूषण नियंत्रण उपाय सुधारण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

जलसंस्थेतील प्रदूषणाचे स्वरूप आणि प्रमाण समजून घेण्यासाठी आणि ते नियंत्रित करण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी प्रभावी धोरणे विकसित करण्यासाठी जलप्रदूषण विश्लेषण आवश्यक आहे.

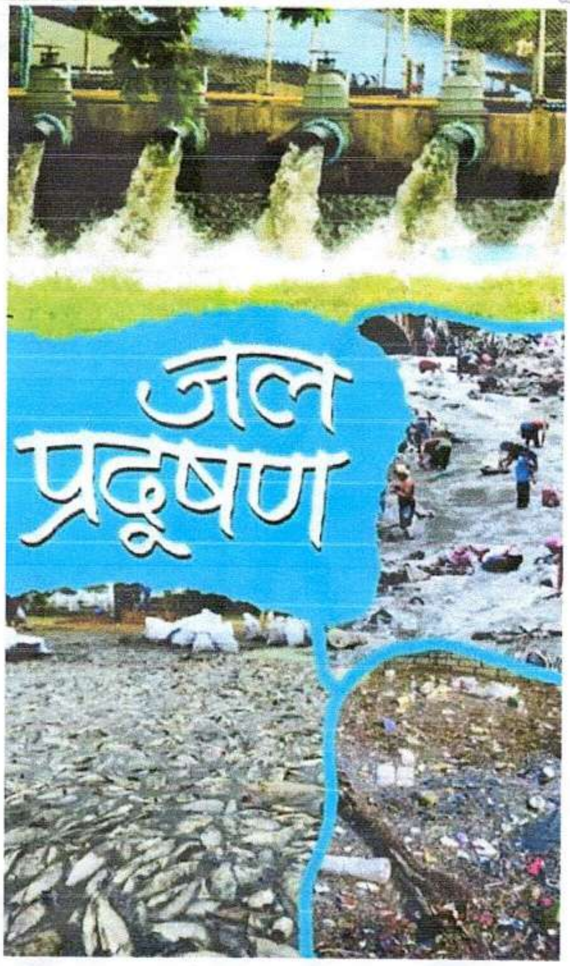

BRILLIANT
Master Use

Page No. Date :

जल प्रदुषणाबाबत आत्मभान

भारतात पर्यावरणाबाबत प्रचंड अनस्था असल्यामुळे प्रदुषण तसेच वृक्षतोड यामुळे मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणाची हानी होत आहे. विशेष बाब म्हणजे भारतातील सगळ्याच नद्या या प्रदुषीत झाल्या आहेत. प्राचीन आणी अत्यंत धार्मिक अधिष्ठान असलेली गंगा नदी तर स्वच्छ करण्यापलिकडेच गेली असुन जवळ-जवळ मृत झाली आहे.

ज्या नद्यांच्या काठी भारतीय संस्कृती उगम पावली आणी तिचा विकास झाला आणी ज्या नद्यांना मातेचे दर्जा दिला जातो. त्याच प्रदिर्घकाळापासुन प्रदुषीत होत आहेत. नद्या प्रदुषीत होऊ नये म्हणुन आतापर्यंत देशभरात अनेक योजना राबवल्या गेल्या. गंगा नदीला वाचवण्या-साठी अनेक योजना आल्या आणी गेल्या पण त्यामुळे गंगेचे होणारे प्रदुषण काही थांबलेले नाही अलिकडे प्रश्नोत्तरांच्या तासाला देशातील नद्या स्वच्छ करण्यासाठी केंद्राने राज्याला 5 हजार 9160 कोटी रुपये दिले असल्याची माहिती जलसंधारण आणी नदी विकास खात्याच्या मंत्री उमा भारती यांनी लोकसभेत दिली.

जल प्रदूषणाची निरीक्षण

* औद्योगिक वसाहती व कारखान्यातील रासायनिक पदार्थ कोणत्याही प्रक्रियेविना नदी / नाले व इतर जलस्त्रोतामध्ये सोडले जातात.

* नदीत कपडे धुणे, भांडी घासणे यामुळे जल-प्रदुषण होते.

* रासायनिक प्रक्रिया केलेले पाणी पाण्यात मिसळल्याने पाण्यातील मासे मृत पावल्याने पाणी मोठ्या प्रमाणात प्रदुषण होते.

* जल प्रदुषणाला शहरीकरण, आणी शहरातील अपूरे सांडपाणी व्यवस्थापन हे महत्वाचे कारण आहे. तसेच रोजच्या वापरातील शरीर स्वच्छता आणी घराची स्वच्छता यासाठी वापरण्यात येणारी विविध रसायने यांचा महत्वाचा भाग आहे.

BRILLIANT® Master Use

जल प्रदूषण आणी आरोग्य

पाण्यातुन होणाऱ्या संसर्गामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्यांचे प्रमाण आहे. विशेषत: पाच वर्षांच्या आतील मुले अशा संसर्गाला बळी पडतात. जगण्यासाठी सजीवांना पाण्याची अत्यंत गरज असते. जगात उपलब्ध असलेल्या पाण्यापैकी फक्त 1 ते 1.5% पाणीच पिण्यायोग्य आहे कारण पृथ्वीवरील एकुण पाण्यापैकी जवळजवळ 98% पाणी हे समुद्र आणी बर्फाच्या स्वरूपात आहे. त्यामुळे पिण्यायोग्य पाणी जपून वापरणे गरजेचे तर आहेच आणी पिण्यायोग्य पाण्यात प्रदुषके मिसळण्यापासुन थांबवण्यापर्यंत सुद्धा गरजेचे आहे. जलप्रदूषण हे आपल्यासाठी खूप हानिकारक आहे.

Page No. Date :

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

1) जल प्रदुषणाची नैसर्गिक कारणे :-

1) अतिपाऊस
2) सेंद्रीय पदार्थांचे विघटन.
3) भुकंप
4) ज्वालामुखी
5) पूर
6) उल्कापात
7) वादळे

अशी कारणे जलप्रदुषणाला कारणीभूत ठरतात

2) मानवनिर्मित कारणे :-
1) मानवी वसाहतीतील दैनंदीन व्यवहार
2) कारखानदारी / वाढते औद्योगिकरण
3) शेतीतील जंतुनाशके किटकनाशकांच्या अतिरीक्त फवारणी / हरीतक्रांती
4) रासायनीक खतांचा वापर
5) सागरी वाहतूक
6) प्लॅस्टिक व केरकचरा जलाशयात

BRILLIANT®
Master Use

जल प्रदुषनाचे परिणाम

जल प्रदुषणामुळे नदयांचे पाणी पिण्यायोग्य राहत नाहि आणि आपले आरोग्य धोक्यात येते. दुषीत पाण्याचे सेवन केल्यास एखादया व्यक्तीला कॉलरा, पेचिश, त्वचा आणि पोटाशी संबंधित समस्यांचा सामना करावा लागतो त्यामुळे सर्व प्राणी आणि जलचरांचे जीवन धोक्यात येते. जल प्रदुषणामुळे अनेकदा पाणी टंचाईच्या अडचणींचा सामना करावा लागतो.

BRILLIANT Master Use

जल प्रदूषणाचे स्त्रोत

अनेक मानवी क्रियाकलाप आपल्या नद्या, तलाव समुद्र आणि भूजलाच्या गुणवत्तेवर विपरीत परिणाम करू शकतात, पाण्याच्या गुणवत्तेवर थेट इनपुट, जसे की फॅक्टरी किंवा सीवेज ट्रीटमेंट प्लांट, तथाकथित "पॉइंट सोर्स प्रदूषण" द्वारे प्रभावित होते. शेतीच्या क्रियाकलापांमधून पोषक आणि कीटकनाशके आणि उद्योगाद्वारे हवेत सोडले जाणारे प्रदूषक जे नंतर जमिनीवर आणि समुद्रात परत येतात, तथाकथित "डिफ्यूज प्रदूषण" यांसारख्या व्यापक स्त्रोतांच्या प्रदूषणाचा देखील त्यावर प्रभाव पडतो.

पाण्यातील प्रदूषणाचा मुख्य स्त्रोत म्हणजे सांडपाणी आणि सांडपाणी प्रक्रिया, तर विखुरलेल्या प्रदूषणासाठी मुख्य स्त्रोत शेती आणि जीवाश्म इंधन ऊर्जा प्रकल्प (हवामार्गे) आहेत. लक्षात ठेवा की सीवेज ट्रीटमेंट प्लांट्सना "पॉइंट सोर्स" म्हणून ओळखले जाते, परंतु ते वास्तविक स्त्रोत नाहीत कारण ते आम्ही आमचे शौचालय आणि

जल प्रदुषण समस्या

प्रदुषण ही आजच्या काळासाठी सर्वात गंभीर समस्या आहे. मुख्यत: वायु, जल मृदा व ध्वनी प्रदुषण आपणास पाहवयास मिळते परिसरातील हवेत पाण्यात किंवा अन्नात आपल्या शारिरीक स्वास्थ्यासाठी अनेक हानीकारक घटक असतात या हानिकारक घटकांना आपण दुषीत घटक म्हणतो.

जल प्रदुषण समस्या :- जलप्रदुषण समस्या हि काही एकाएकी निर्माण झालेली नाही. जलप्रदुषण समस्या निर्माण होण्यासाठी अनेक वर्षे लागली आहेत. त्यामुळे हि समस्या दुर होण्यास बराच काळ लागणार आहे. त्यासाठी जलप्रदुषण रोखण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले तर पाहीजेत शिवाय ठराविक उद्दिष्टेही योजले पाहीजेत

Page No. Date :

जल प्रदुषणाची कारणे.

भरमसाठ झालेला औद्योगीक विकास, अमर्यादीत लोकसंख्या वाढ, नैसर्गिक जल स्त्रोतांचा झालेला दुरुपयोग, पावसाचे कमी झालेले प्रमाण, यासारख्या मानवनिर्मित आणी नैसर्गिक कारणांमुळे आज जल प्रदुषण हि एक गंभीर समस्या बनली आहे.

जल प्रदुषणाचे नैसर्गिक कारण :-
प्रामुख्याने पावसाळ्यात सांडपाण्याच्या नाल्यांमध्ये पावसाचे वाहने पाणी मिसळते

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

जलप्रदुषणाचे एक प्रमुख कारण म्हणजे उदयोगधंदे आणि व्यवसाय. आपले उदयोग आणि कारखान्यांमधून निघणारा रासायनिक कचरा थेट नदया व तलावांमध्ये टाकला जातो. नदयांमध्ये आणि तलावांमध्ये सोडला जाणारा हा कचरा खूप विषारी असतो. आणि त्यामुळे नदयांचे आणि तलावांचे पाणी विषारी होते.

नदयांचे व तलावांच्या पाण्याचे दूषीत झाल्यामुळे त्यामध्ये राहणारे जलचर प्राण्यांचे जीवन धोक्यात येते आणि हे पाणी पिण्यायोग्य नसल्याने आपल्याला पाणी टंचाईचा सामना देखील करावा लागतो. आणि अनेक आजारांना तोंड दयावे लागते त्यामुळे आपले आरोग्य धोक्यात येते उदयोगांव्यतिरिक्त पाण्याचा प्रदुषण होण्याची आणखीही अनेक कारणे आहेत.

काही ठिकाणी लोक दैनंदिन कचरा देखील नदया, नाले व तलावांमध्ये टाकतात. आज लोक शेतीत रासायनिक खते आणि किटकनाशके देखील वापरतात. ज्यामुळे पाण्याचे स्त्रोत मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाले आहेत. जेव्हा नदयांचे दुषीत पाणी समुद्रात येते तेव्हा समुद्राचे पाणी ही दुषीत होते. लोक नदी किंवा तलावाजवळ कपडे व भांडी धुतात, त्यामुळे नदी आणि तलावांचे पाणी दुषीत होते. लोक आपले सगळे पाप धुतले जावे म्हणून नदयांच्या पाण्यात स्नान करतात आणि नदयांच्या पाण्याला मात्र दुषीत करतात.

BRILLIANT® Master Use

जल प्रदूषणाचे उपाय :-

कचरा व सांडपाण्याचे योग्य व्यवस्थापन करावे. औद्योगिक घटकांना मार्गदर्शक सूचना करने, त्यांना रासायनिक पदार्थ पाण्यात टाकण्यापासुन अटकाव करणे. औद्योगिक सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणारी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर उद्योगात आवश्यक करावा. सेंद्रीय शेतीचा वापर करणे.

जल प्रदुषण टाळण्यासाठी हे करा :-

1) विहीर, तलाव आणी सार्वजनिक नळ योजनेजवळ कचरा टाकु नका.
2) पाण्याच्या पाईपजवळ भांड्यांना कल्हई करू नका.
3) निर्माल्य, पवित्र मुर्ती, प्लास्टिक कचरा नदी, तलाव वा धरणात टाकु नका.
4) जल प्रदुषण संबंधीत सर्व कायदे माहीत करुन घ्या व त्याचे पालन करा.

Page No. Date :

जल प्रदूषण सारख्या मोठ्या समस्या पासून वाचण्या साठी तुम्हाला अनेक उपाय योजना करावा लागतात. तर जल प्रदूषणासाठी वाचण्याचे उपाय तुम्हाला खालील प्रमाणे दिलेले आहेत.

★ आपल्या गल्लीतील नाल्यांना नेहमी साफ-सफाई करायला हवी जेणेकरून प्रदूषण नाही होणार.

★ पाण्याचा निचरा होण्यासाठी पक्क्या नाल्यांची योग्य व्यवस्था करावी.

★ घरेलू पदार्थ कचरा जमा होऊन जातो. तर त्याला लवकर दूर करायला पाहीजे.

★ प्रदूषित पाण्याला स्वच्छ बनवण्यासाठी नेहमी बदल केले गेले पाहिजे. तुम्ही स्वच्छतेची काळजी घेतली पाहिजे.

★ नद्या, विहिरी, तलाव इत्यादींमध्ये कपडे धुणे यासारख्या कामांवर पूर्ण बंदी असावी.

★ विहिरी तलाव आणि इतर जलस्त्रोतांमधून येणाऱ्या पाण्यात असे औषध वेळोवेळी टाकावे त्यामुळे त्याची उपयुक्तता वाढते.

BRILLIANT® Master Use

★ जलप्रदूषणासारख्या समस्येबाबत लोकांमध्ये जनजागृती करणे. त्याची कारणे, दुष्परिणाम आणि प्रतिबंध याबाबतची प्रत्येक माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली पाहिजे.

★ लोकांना पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यावरण शिक्षण दिले पाहिजे.

★ जल प्रदूषण रोखण्यासाठीचे उपाय लिहा.

जलप्रदूषण टाळण्यासाठी नाले, विहिरी, तलाव, नद्या वेळोवेळी स्वच्छ करून त्या घाण करू नयेत. यांशिवाय जलप्रदूषणाशी संबंधित सर्व कायद्यांचे पालन करावे.

★ जलप्रदूषणामुळे कोणते रोग होतात?

जलप्रदूषणामुळे, आपल्याला सामान्यत: लूज मोशन, जुलाब, उलट्या इत्यादीसारखे अनेक गंभीर आजार होतात.

★ जलप्रदूषणाचे स्त्रोत कोणते आहेत?

विषारी पदार्थ, खनिजे, वनस्पतींची पाने बुरशी पदार्थ, मानव आणि प्राण्यांचे मलमूत्र हे जल प्रदूषणाचे मुख्य स्त्रोत आहेत.

जल प्रदूषणाचे तोडगे

जलप्रदूषण रोखण्यासाठी आपल्या सरकारने तातडीने पावले उचलली पाहिजेत. ज्या कारखान्यामुळे अधिक प्रदूषण होते, त्यांना बंद करण्याचे आदेश जारी केले पाहिजेत. जे पाणी अशुद्ध असेल ते जलशुद्धीकरण केंद्राची स्थापना करून त्यांच्या सहाय्याने पिण्यास योग्य बनवले पाहिजे.

शेतीत रासायनिक खतांच्या वापरापेक्षा सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. घरगुती आणि दैनंदिन कचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावली पाहिजे. नदी किंवा तलावावर कपडे धुण्यास लोकांना बंदी घातली पाहिजे. जनावरांना तलावांमध्ये धुण्यास रोखले पाहिजे.

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. Com. II

2022-23

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M.A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.
PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 21/01/2023

Department of Environmental Studies

बी. कॉम. 2 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेमिस्टर. 4 मध्ये पर्यावरण प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी 30 गुण देण्यात येणार आहेत. तरी त्यासंदर्भातील सविस्तर माहिती आणि प्रकल्पाचे विषय सोमवार, दि. 25 जानेवारी 2023 रोजी सकाळी 8.30 वा. महाविद्यालयात देण्यात येणार आहे . तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी वेळेत उपस्थित रहावे.

प्रा. सोनवलकर के.एस

डॉ. अरुण गाडे
PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)
Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969
Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102
• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M.A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.
PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 26/01/2023

K. C. COLLEGE Talmavale, Tal-Patan Estd 1969

Department of Environmental Studies

बी. कॉम.2 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. 4 मध्ये पर्यावरण प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी 30 गुण देण्यात येणार आहेत. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी शनिवार, दि. 1 फेब्रुवारी 2023 पूर्वी आपले प्रकल्प विभागामध्ये जमा करावेत. त्यानंतर आलेल्या प्रकल्पांचा विचार केला जाणार नाही. त्यामुळे होणाऱ्या नुकसानीस कॉलेज जबाबदार राहणार नाही, याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

प्रा. सोनवलकर के.एस

डॉ. अरुण गाडे
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी. कॉम-II

प्रकल्पाचे नाव :- औद्योगिक प्रदूषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) करपे शर्मिला प्रकाश	5040	Sharmila	30
2) बागल पुजा चंद्रकांत	5002	PCBagal	30
3) करपे वैष्णवी अशोक	5041	Karpe	30
4) वायचळ अंकिता शंकर	5098	Waychal	30
5) सावंत मनोज अनिल		[illegible]	27

प्रकल्पाचे नाव :- सागरी प्रदूषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) चाळके विद्या आनंदा	5011	Vidya	27
2) चाळके माधवी प्रकाश	5009	Madhavi	30
3) मोरे गौरी तानाजी		M.G.T	28
4) कदम कुणाल किसन		K	26
5) बालवनकर ओमकार डी		[illegible]	26

प्रकल्पाचे नाव :- जागतिक तापमान वाढ			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) इंगळकर प्रतिक्षा अशोक	5027	Ingalkar	30
2) मोहिते अंकिता बबन	5059	A.Mohite	30
3) माने प्राजक्ता चंद्रकांत	5066	Mane	30
4) घारे सुयोग युवराज			27
5) इनामदार ओमकार आप्पासो			27

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी. कॉम-II

प्रकल्पाचे नाव :- ओषधी वनस्पती			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) साबळे अलिषा संजय	5079	Gabale.	30
2) शिंदे राधिका महेश	5092	RMShin	30
3) माने सानिका बबन	5050	S B.D	30
4) मत्ते सोनाली आनंदा	5058	MSAN	27
5) पुजारी शुभांगी सुरेश		PShS	27
प्रकल्पाचे नाव :- सागरी प्रदुषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) पाटील विशाखा जयसिंग		Patil.	30
2) माने शुभांगी भगवान		Amane	27
3) मोहिते अनिकेत बबन		MBAK	30
4) माने शुभांगी सुरेश		MSS.	30
5) पुजारी गीता अशोक		PGAK	27
प्रकल्पाचे नाव :- औद्योगिकीकरण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) सावंत मयुर पांडुरंग	5088	[illegible]	30
2) पवार संदेश निवास	5076	[illegible]	30
3) पाटील विजय बाळू	5072	[illegible]	30
4) पाटील ओंकार प्रकाश	5070	[illegible]	30
5) मोंडे प्रसाद शशिकांत		Monde	30

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी. कॉम-II

प्रकल्पाचे नाव :- घनकचरा व्यवस्थापन			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) चोरगे शुभांगी आनंदा	5013	Bhorage	30
2) खिचडे श्वेता अशोक	5042	Shweta	30
3) लोहार पुनम श्रीपती	5044	Plohr	30
4) शेवाळे प्रविणा सुरेश	5091	P.S.S	30
5) बोरगे सारिका पांडुरंग		BSP	26

प्रकल्पाचे नाव :- घनकचरा व्यवस्थापन			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) लोहार प्रणाली सुर्यकांत	5045	Plohar	30
2) घोरपडे शितल पांडुरंग	5024	S.P.G	30
3) माने सानिका बबन		M.S.A	26
4) माने सोनिकी आनंदा		MSA	27
5) साठे युवराज सुभाष		sysu	27

प्रकल्पाचे नाव :- सागरी प्रदुषण			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) चोरगे विजया दिनेश	5016	Vhorge	30
2) मोरे मयुरी रमेश	5063	Mmg	30
3) चोरगे दिपाली आप्पासो	5015	D. A. Chorage	30
4) सुर्वे वैभव दशरथ		S.V.D.	27
5) ~~काळे~~ देसाई राजाराम		DRR	26

पर्यावरण अभ्यास प्रकल्प(2022-2023)

बी. कॉम-II

प्रकल्पाचे नाव :-			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) संस्कृती हिंदुराव गायकवाड	5022	S.H.Gaikwad	27
2) सानिका हणमंत पाटील	5071	S.H.Patil	27
3) सानिका सुभाष मोरे	5064	S.more	28
4) मनाली अनिल कांबळे	5037	MKamble.	26
5) अतिका रसूल मुल्ला	5066	amulla	27

प्रकल्पाचे नाव :-			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) बोरगे संजय प्रकाश		B.S.P	27
2) माने प्रकाश नारायण		MPN	27
3) पवार प्रतिक्षा		Pawar	28
4) घारे सुयोग युवराज		Ghare	30
5) कदम कुणाल किसन		Kadam	27

प्रकल्पाचे नाव :-			
विद्यार्थ्यांची नावे	हजेरी न.	सही	गुण
1) करपे आरती माधव			27
2) मांडे पंकज अशोक		mande	27
3) कोहर प्रतिक्षा		Cohar	27
4) साळते रोशनी [illegible]		salte	27
5) येळवे मोनिका राजेंद्र			28

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 03/04/2023

K. C. COLLEGE Talmavale Tal-Patan (Satara)

CERTIFICATE

This is to certify that, **Environmental Studies** conducted **Project** on various topics during the academic year 2022-2023 at B.COM. Part II semester 4. **60 students** completed and submitted successfully their project work to the college as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Arun Gade

PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. Com. II

2022-23

Page No. Date :

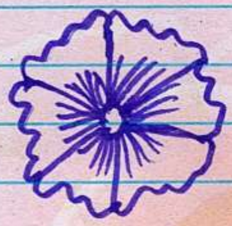

सुस्वागतम्

BRILLIANT
Master Use

Page No. Date :

पर्यावरण

शिक्षण

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

अनुक्रमणिका

1	प्रस्तावना
2	प्रकल्प विषयाचे महत्व
3	सागरी प्रदुषण निवारणाचे उपाय
4	प्रकल्पाची उद्दिष्ट्ये
5	प्रकल्प कार्यपद्धती
6	प्रकल्प निष्कर्ष
7	प्रकल्प विश्लेषण
8	सागरी प्रदुषणाचे परिणाम
9	सागरी प्रदुषण सर्वेक्षण

BRILLIANT® Master Use

विद्यार्थींची नावे

अ.क्र	विद्यार्थींची नावे
1.	पाटील विशाखा जयसिंग
2.	माने शुभांगी भगवान

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

* प्रस्तावना *

जल प्रदुषण ही एक महत्वपूर्ण पर्यावरणात्मक समस्या आहे पृथ्वीवरील सजीवांच्या अस्तित्वासाठी पाणी हे अत्यंत महत्वाची भुमिका आहे बजावते पाण्याला रसायनाचा राजा असे म्हटले आहे हे एक निसर्गातले आश्चर्यकारक रसायन असून हजारो पदार्थांना स्वतःमध्ये सामावून घेण्याच्या वैशिष्ट्यामुळे त्याला 'वैश्विक द्रावण' (Universal solvent) असे म्हटले आहे.

आज मानवासमोर अनेक मोठमोठ्या समस्या आहेत त्यापैकीच जलप्रदुषण ही एक समस्या दिवसेदिवस मोठ्या प्रमाणावर वाढत चालली आहे बेसुमार वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येला पिण्यासाठी स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा करणे अशक्य होताना दिसत आहे आज विकसनशील देशातील देशातील लोकांना पाण्याच्या समस्येला मोठ्या प्रमाणावर सामोरे जावे लागत.

Page No.   Date :

भविष्यात प्रत्येकाची पाण्याची गरज भागवण्यासाठी पाण्याचे योग्य ते व्यवस्थापन आत्तापासूनच करणे आवश्यक आहे. आज पाण्याच्या व्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतींचा अवलंब करून पाण्याची आता पासूनच बचत करणे गरजेचे आहे आज आपण या प्रकल्पाच्या माध्यमातून 'जल प्रदुषण' या विषयाबाबत सविस्तर माहिती घेणार आहोत.

प्रदुषण हा प्रकल्प तयार करण्यासाठी संधी मिळाली पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास हा आज जागतिक स्तरावरील बहुचर्चित असा विषय आहे पर्यावरण आणी विकास यावर १९९२ साली रिओ दि जानेरी येथे झालेल्या वसुंधरा परिषदेमध्ये असे मान्य केले होते की नाश झालेल्या पर्यावरणामध्ये

BRILLIANT
Master Use

कधीही शास्वत विकास आणि येणाऱ्या पिढीचे निरोगी भविष्य साध्य होऊ शकत नाही पर्यावरणाच्या हासाला 'प्रदुषण' हे एक महत्वाचे कारण आहे आणि सामान्यत: प्रसारमाध्यमे आणि लोकांच्या विविध प्रकारचर्चांमध्ये ही संज्ञा वापरली जाते पर्यावरणाशी संबंधित असलेला कोणताही वादविवाद मुख्यत औद्योगिक विकासाशी निगडीत असलेल्या प्रदुषणाचा उल्लेख केल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही

'सागरी प्रदुषण' या प्रकल्पाच्या माध्यमातून सागरी प्रदुषणाची संकल्पना व्याख्या सागरी प्रदुषण होण्यास कारणीभूत असणारे घटक तसेच सागरी प्रदुषणामुळे पर्यावरणावर कोणते घातक परिणाम दिसून येतात.

प्रकल्प विषयाचे महत्व

जर सागरी प्रदूषणावर रोख लावायचा असेल तर सागरी प्रदूषण होण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. तसेच सागरी प्रदूषणाचे निसर्गावर काय परिणाम होतात याबाबत माहिती घेऊन त्यावर कोणकोणत्या उपाय-योजना करता येतील याबाबत प्रत्येकाला माहिती असणे आवश्यक आहे. म्हणून सागरी प्रदूषण हा प्रकल्प विषय खूप महत्वाचा आहे. अनेक प्रकारचा कचरा जमिनीवर टाकला जात असल्याने त्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी काही वेळा असा कचरा समुद्रात सुद्धा टाकला जातो. याव्यतिरिक्त सागरी खाणकामात, तेल आणि इतर संबंधित हानीकारकी द्रव्ये समुद्रात गळती करतात. अशा प्रकारे घातक पदार्थ समुद्रामध्ये मिसळतात याला सागरी कचरा म्हणतात. जर या क्रियाकलापांवर नियंत्रण किंवा नियंत्रण केले गेले नाही तर यामुळे

BRILLIANT Master Use

विशिष्ट जैवविविधता आणि परिसंस्था नष्ट होऊ शकतात. समुद्री प्रदूषण म्हणजेच कचरा प्लॅस्टिक आणि इतर सर्व सेंद्रिय आणि अजैविक कचरा पदार्थ थेट समुद्राच्या पाण्यात टाकणे होय. या अनैतिक आणि अस्वास्थ्यकर कामांमुळे जलप्रदूषणाचे अत्यंत घातक परिणाम होतात.
दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की महासागरातील पाणी प्रदूषणासाठी महासागर डंपिंग हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. ही बाब अत्यंत चिंतेची बाब आहे कारण त्याचा महासागरातील जैवविविधतेवर परिणाम होतो. प्रदूषणाचे वाढते स्वरूप लक्षात घेता त्यासाठी कारणीभूत असणाऱ्या घटकांचे, म्हणजेच प्रदूषकांचे स्वरूप जाणून घेणे नितांत महत्त्वाचे आहे सर्व प्रकारच्या प्रदूषणासाठी प्रदूषके हे कारणीभूत असणारे मुख्य आणि मोठ्या प्रमाणावरील घटक आहे स्थायू द्रव वायू यापैकी कोणत्याही स्वरूपात प्रदूषके असतात या प्रदूषकांमुळे जीवसृष्टीच्या भौतिक आणि जैविक गुणधर्मामध्ये बदल घडून येतो.

Page No. Date :

गेल्या काही दशकांपासून दशकांपासून संपूर्ण जग, प्रदूषण आणि त्यामुळे होणारे घातक परिणाम यांच्या विरुद्ध ओरडत आहे. प्रदूषण हा एक जगाच्या दृष्टीने महत्वाचा विषय बनला आहे. जगातील जवळपास सर्वच देश प्रदूषण नियंत्रणासाठी विविध व्हानी कार्यक्रमांची आखणी करताना दिसत आहे. प्रत्येक देश हा शाश्वत विकास व नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या संवर्धनासाठी आपल्या देशाचे पर्यावरणीय धोरण तयार करण्यात गुंतलेला आहे.

प्रदुषणाचे वाढते स्वरूप लक्षात घेता त्यासाठी कारणीभूत असणाऱ्या घटकाचे म्हणजेच प्रदूषकांचे स्वरूप जाणून घेणे नितांत महत्वाचे आहे. सर्व प्रकारच्या प्रदुषणांसाठी प्रदूषके हे कारणीभूत असणारे मुख्य आणि मोठ्या प्रमाणावरील घटक आहे. स्थायू, द्रव वायू यांपैकी कोणत्याही स्वरूपात प्रदूषके असतात. या प्रदुषकांमुळे जीवसृष्टीच्या रासायनिक, भौतिक आणि जैविक गुणधर्मांमध्ये बदल घडून येतो. निसर्गातील हवा, पाणी जमीन इत्यादी घटकांवर प्रदूषके ही प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रित्या कार्य करतात.

जर सागरी प्रदूषणावर रोख लावायचा असेल तर सागरी प्रदूषणाचे निसर्गावर कार्य परिणाम होतात याबाबत माहिती असणे आवश्यक आहे. म्हणून सागरी प्रदूषण टाळले पाहिजे.

या चिंतेकडे आजकाल सर्व व्यक्ती आणि देशांकडून खूप लक्ष वेधले जात आहे कारण त्याच्या जगावर परिणाम होत आहे. वेळीच प्रतिबंध आणि उपचारांच्या योग्य उपाय योजना न केल्यास काही प्रजाती नष्ट होऊन जैवविविधतेचा नाश होऊ शकतो. याला समृद्धी क्षय असे म्हणतात जर या क्रिया-कलापांवर नियंत्रण किंवा नियंत्रण केले गेले नाही तर यामुळे विशिष्ट जैवविविधता आणि परिसंस्था नष्ट होऊ शकतात.

Page No. Date :

सागरी प्रदूषणनिवारणाचे उपाय

1. शहरी मैलायुक्त सांडपाणी व कारखान्यातील सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून त्यानंतरच ते पाणी समुद्रात सोडणे.

2) अविघनशील पदार्थ समुद्रात टाकण्यावर बंदी करावी.

3) तेलाची वाहतूक करताना योग्य ती काळजी घेणे गरजेचे आहे.

4) औष्णिक ऊर्जा केंद्रातून बाहेर सोडल्या जाणार्या गरम पाण्याचा पुर्नवापर व पुर्नप्रक्रिया करणे आवश्यक आहे.

5) जहाजामध्ये बलास्ट पाणी वापरण्यावर बंदी करावी.

6. वाहने धुणे किंवा पाईपलाईन मधून होणाऱ्या नेलगळतीवर उपाययोजना करावी.

7. समुद्र किनाऱ्यासाठी असणारे कायदे किंवा कायद्यांच्या इतर तरतुदीनुसार समुद्रकिनाऱ्याचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

8. विहिरी, तलाव आणि सार्वजनिक जल योजनेजवळ कचरा टाकू नका.

9. पाण्याच्या पाईपजवळ भांड्यांना कव्हर्ड करू नका.

10. निर्माल्य, पवित्र मूर्ती, प्लास्टिक कचरा नदी तलाव या धरणात टाकू नका.

11. देवीच्या मुर्ती समुद्रात सोडल्या
नाही तर समुद्रातील पाणी
स्वच्छ राहील.

12. समुद्रकिनारी येणाऱ्या माणसांनी
आपल्या जवळील पाणी बॉटल
गोळ्या, बिस्किटची आवरणे
समुद्रात न टाकता कचऱ्याच्या
डब्यात टाकणे.

13. कारखान्यातील पाणी त्याच्यावर
प्रक्रिया करून मग ते
पाणी समुद्रात सोडावे म्हणजे
जे दुषित होणार नाही.

14 कचरा व सांडपाण्याचे योग्य
व्यवस्थापन करावे.

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

15 औद्योगिक घटकांना मार्गदर्शक सुचना, करणे, यांना रासायनिक पदार्थ पाण्यात टाकण्यापासून अटकाव करणे.

16 औद्योगिक सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणारे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर उद्योगांनी सक्तीचा करावा.

17 सेंद्रीय शेतीचा वापर करणे, शेतामध्ये रासायनिक खते किटकनाशके यांचा मर्यादित वापर करणे.

18) धार्मिक कार्यातील निर्माल्य, नैवेद्य राख वैगेरे समुद्रात टाकणे टाळावे.

19) शाडूमातीच्या मुर्ती आणि नैसर्गिक रंग वापरून सणांचा सात्विक आनंद घेणे पाळणे.

२०. समुद्रकिनारी संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

२१. समुद्रकिनारी येणारी पर्यटक जर कचरा इकडे-तिकडे टाकत असतील तर त्यांना दंड ठेवला पाहिजे.

२२. सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणारी यंत्रणा मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

प्रकल्पाची उद्दिष्ट्ये

1. पर्यावरण प्रदूषणाची संकल्पना समजून घेणे.

२. सागरी प्रदूषणाची व्याप्ती कारणे आणि परिणाम अभ्यासणे.

३. पर्यावरण प्रदूषणाची समजून घेणे.

४. सागरी प्रदूषण नियंत्रणासाठीच्या विविध उपाय योजना अभ्यासणे.

५. सागरी प्रदूषण होण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या स्रोतांची माहिती घेणे.

६. सागरी प्रदूषणाबाबत अधिक माहिती सर्वांना करून देणे.

BRILLIANT
Master Use

Page No. Date :

7. पाण्याच्या प्रदूषिकरणाबाबत अधिक माहिती जाणून घेणे.

8. पाण्याचे महत्व समजून घेणे.

9. पाण्याचे प्रदूषणास कारणीभूत स्त्रोतांचा अभ्यास करणे.

10. पाण्याच्या प्रदूषणाने होणाऱ्या घातक परिणामांचा अभ्यास करणे.

11. जलसंवर्धन आणि जलव्यवस्थापन पद्धतींचा अभ्यास करणे.

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

प्रकल्प कार्य पद्धती

'सागरी प्रदुषण' या विषयावरचा
अभ्यास करत असताना मी सर्वेक्षण आणि
संशोधन या कार्यपद्धतीचा वापर माहिती
मिळवण्यासाठी केला प्रकल्पाबाबत माहिती
मिळवत असताना या विषयावर प्रकल्प करणे
का गरजेचे आहे याचे महत्त्व काय आहे इत्यादी
माहिती जाणून घेतली या विषयाची माहिती जाणून
घेताना आपल्या देशातील सागरी प्रदुषण स्थिती
काय आहे आणि या सागरी प्रदुषणास कोण
कोणते कारणीभूत आहेत यावर कोणकोणत्या
उपाययोजना करता येणे शक्य आहे यावर
आधारित मुद्द्यांचा वापर करून प्रकल्पाच्या
विषयाला अनुसरून योग्य त्या मुद्द्यांच्या आधारे.
मी हा प्रकल्प तयार केला जाते.

'सागरी प्रदुषण' या विषयावरचा अभ्यास
करत असताना मी सर्वेक्षण आणि संशोधन
या कार्यपद्धतीचा वापर माहिती

BRILLIANT Master Use

Page No. Date :

मिळवण्यासाठी केला प्रकल्पाबाबत माहिती मिळवत असताना या विषयावर प्रकल्प करणे का गरजेचे आहे त्याचे महत्त्व काय आहे इत्यादी माहिती जाणून घेतली या विषयाची माहिती जाणून घेताना आपल्या देशातील सागरी प्रदुषण स्थिती काय आहे आणि या सागरी प्रदुषणास कोण कोणते घटक कारणीभूत आहेत यावर कोण-कोणत्या उपाययोजना करता येणे शक्य आहे यावर आधारित मुद्द्यांचा वापर करून प्रक-ल्पाच्या विषयाला अनुसरून योग्य त्या मुद्द्या-च्या आधारे मी हा प्रकल्प तयार केला आहे.

या प्रकल्पाबाबत माहिती संकलित करण्याची सुरुवात करताना मी वर्तमानपत्रात छापून आलेली सागरी प्रदुषणावर आधारित माहिती एकत्रित केली या विषयावरील अधिक माहिती जाणून घेण्यासाठी मी आंतरजालावर (इंटरनेटवर) उपलब्ध असलेल्या

BRILLIANT®
Master Use

Page No. Date :

शैक्षणिक संकेतस्थळाच्या वेबसाईटचा वापर केला त्याच्या माध्यमातून प्रकल्पाबाबत अधिक माहिती मिळवणे शक्य झाले संकलित केलेल्या माहितीची मुद्देसुद मांडणी केली व ती माहिती प्रकल्पामध्ये पुढे समाविष्ट करण्यात आली आहे सदर नमूद केलेल्या माहितीच्या आधारे प्रकल्पाचे निरीक्षणे विश्लेषण आणि निष्कर्ष यांची नोंद केली.

BRILLIANT Master Use

प्रकल्प निष्कर्ष

* पर्यावरण प्रदूषणाची संकल्पना समजून घेणे शक्य झाले.

* सागरी प्रदूषणाची व्याप्ती, कारणे आणि परिणाम अभ्यासणे शक्य झाले.

* सागरी प्रदूषण नियंत्रणासाठीच्या विविध उपाय योजना बाबत सविस्तर माहिती मिळविली

* सागरी प्रदूषण होण्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या स्रोतांची माहिती घेऊन त्या माहितीचे संकलन केले.

* पाण्याचे महत्त्व समजून घेण्यास मदत झाली,

BRILLIANT Master Use

- पाण्याच्या प्रदूषिकरणाबाबत अधिक माहिती आणून घेतली.
- पाण्याचे महत्व समजून घेण्यास मदत झाली.
- पाण्याच्या प्रदूषणाने कारणीभूत स्त्रोतांचा अभ्यास केला.
- पाण्याच्या प्रदूषणाने होणाऱ्या घातक परिणामांची माहिती घेऊन त्या माहितीचे संकलन केले.
- जलसंवर्धन आणि जलव्यवस्थापन पद्धतींचा अभ्यास केला.
- जलसुरक्षा अभियानाबाबत अधिक माहिती मिळवीली.

Page No. Date :

प्रकल्प विश्लेषण

सागरी प्रदूषणाची कारणे

उद्योगधंदे :-

समुद्रकिनाऱ्यावर वसलेल्या विविध प्रकारच्या अनेक उद्योगधंद्यांमुळे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या अनेक विषारी रसायने असलेले टाकाऊ पाणी समुद्रात सोडले जाते. या पाण्यामध्ये विषारी रंग, जडधातू, तेल आणि गरम पाणी इत्यादी घटक मोठ्या प्रमाणावर असतात हा हानिकारक घटकांचा सागरी परिसंस्थेवर तसेच मानवी जीवनावर परिणाम करून येतो.

शेतीमधून वाहून येणारे सांडपाणी :-

शेतकरी शेतामध्ये विविध प्रकारची कृषी रसायने, कीटकनाशके, तसेच खते ही मोठ्या प्रमाणावर वापरतात ही खते पाण्यात विरघळून पाण्याच्या प्रवाहाबरोबर समुद्रात वाहून येतात. अशा प्रकारे जैवविघटनास कठीण असलेली, वर्षानुवर्षे टिकणारी अनेक किटकनाशके अन्नसाखळीत प्रवेश करतात. त्यामुळे पुढे पेशींमध्ये घातक पदार्थांचे होणाऱ्या जैवसंचयनामध्ये रूपांतर होते.

Page No. Date :

घरगुती कचरा :-
जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या समुद्रकिनाऱ्यावर लहान गावे किंवा शहरांच्या रूपाने वसलेली आहे. परंतु यातील सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प असलेल्या संख्या तयार होणारा सर्व कचरा किंवा टाकावू पाणी कोणत्याही प्रक्रियेशिवाय समुद्रात सोडून दिले जाते.

औष्णिक उर्जा केंद्रांमुळे होणारे प्रदूषण :-
वीज निर्मिती प्रकल्पामध्ये वापरली जाणारी यंत्रसामुग्री थंड करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पाण्याची गरज असते या प्रक्रियेतून निर्माण झालेले उष्ण पाणी हे जसेच्या तसे समुद्रात सोडण्यात येते त्याचबरोबर या औष्णिक केंद्रामध्ये कोळशापासून तयार झालेली राख समुद्रात टाकण्यात येते त्यामुळे सागरी प्राणी आणि वनस्पतींवर विपरीत परिणाम होऊन त्यांची आश्रयस्थाने नष्ट होतात. त्यांची आश्रयस्थाने नष्ट होतात. त्यांची पुनरुत्पादन प्रक्रिया मंदावते..

Page No. Date :

बलास्ट पाणी :-

समुद्रात जहाजाचा समतोल राखण्यासाठी त्यामध्ये समुद्राचे पाणी भरले जाते या प्रक्रियेमध्ये एका किनाऱ्यावरील पाणी जहाजामध्ये भरले जाते आणि दुसऱ्या किनाऱ्यावर पोहच-ल्यावर हे पाणी पुन्हा तेथे सोडून दिले जाते अशा प्रकारे विविध जैविक घटकांचे परस्थायी संक्रमण होते बाहेरून आलेल्या अशा प्रजाती मुळे मुळस्थानी असलेल्या जैवविविधतेचा ऱ्हास होतो.

तेल गळती :-

तेल वाहू जहाजांचे अपघात तेल वाहू वाहने बुडणे, तेल शुद्धीकरण केंद्रातून वाहत येणारे पाणी मोठमोठ्या पाईपलाईन मधून होणारी तेल गळती, इत्यादी घटक समुद्रातील तेल गळतीस कारणीभूत ठरतात.

सागरी प्रदुषणाचे परिणाम :-

(1) शहरातील मैलायुक्त सांडपाणी समुद्रात सोडले गेल्याने यामुळे पाण्यामधील प्राणवायुचे प्रमाण कमी होते कमी झालेल्या प्राणवायुमुळे समुद्रातील जैवविविधतेस धोका निर्माण होतो त्याच प्रमाणे मैलायुक्त पाण्यामुळे विविध रोगांचा प्रसार होतो.

(2) सांडपाण्यामध्ये असलेली विविध अपमार्जके आणि रासायनिक खतांचा अंश यामुळे हरितशैवालाचे प्रमाण वाढते त्यामुळे पाण्यामध्ये प्राणवायुविरहित वातावरण तयार होते.

(3) रासायनिक कीटकनाशके जसे की डीडीटी, बीएचसी, पाऱ्यासारखे जड धातु, वगैरे अन्नसाखळीमध्ये प्रवेश करतात त्याचे पुढे जैवसंचयन होते.

(4) तेलामुळे होणारे प्रदुषण ही सागरी परिसंस्थेतील गंभीर समस्या आहे तेलाच्या पाण्यावर तवंग निर्माण झाल्याने सूर्यप्रकाश पाण्याच्या तळाशी पोहोचू शकत नाही प्राणवायु कमी होतो आणि जलचर गुदमरून दगावतात समुद्री पक्षांच्या पंखावर तेलाचा थर तयार होतो त्यामुळे त्यांच्या पंखाचे वजन वाढल्याने पक्षी उडू शकत नाहीत तसेच शरीराचे तापमान कमी झाल्याने ते दगावण्याची शक्यता असते तेलाच्या थरामुळे किनारपट्टीचे निसर्गसौंदर्य कमी होते.

(5) अविघटनशील प्लास्टिक जाळ्या, दोऱ्या, पिशव्या, थर्मोकोल इत्यादी घटकांमुळे जलचरांच्या हालचालींमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

सागरी प्रदुषण सर्वेक्षण :-

सागरी प्रदुषण ही एक व्यापक संकल्पना आहे ज्यात समुद्र आणि सागरी जीवनास हानी पोहचविणे समुद्राच्या पाण्याची गुणवत्ता कमी करणे आणि समुद्रातील पाण्यात हानिकारक प्रभाव असलेल्या पदार्थांचे मिश्रण करणे यासारख्या घटकांचा समावेश आहे सर्वसाधारणपणे सुचीबद्ध केलेले हे सर्व घटक लोक थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे करीत असलेल्या क्रियांचा परिणाम आहेत.

समुद्र पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या जवळजवळ 70 %. भाग व्यापून टाकते आणि हवमान तयार करण्यासाठी प्राणी आणि वनस्पतींना देतात त्या राहण्याची परिस्थिती आणि जगाचे जीवन चक्र यात महत्वपूर्ण भुमिका बजावतात.

Page No. Date :

सागरी प्रदूषण निर्माण करणाऱ्या मुख्य घटना :-

① निर्वासनानंतर जहाजाच्या धारणाच्या साफसफाई दरम्यान तयार होणारे कचरा

② तसेच द्रव मालवाहू टँकर सोडल्यानंतर टाकी साफसफाईच्या वेळी समुद्रात कचरा सोडला जातो.

③ संघर्ष किंवा ग्राउंडिंग सारख्या सागरी अपघातानंतर प्रदूषण

④ इंजिन कक्षात यंत्रसामग्री आणि उपकरणे गळती

⑤ जहाजाच्या बाह्य पृष्ठभागावर पेंट पातळ किंवा अँटी-रस्ट सामग्रीचा गळती.

⑥ शाफ्ट स्लीव्ह आणि स्टीयरिंग रॉडमधून तेल आणि ग्रीस गळती

⑦ एक्झॉस्ट जनरेटिंग मशीनद्वारे हानिकारक वायु उत्सर्जित होतात.

BRILLIANT Master Use

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. A. III

2022-23

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in. kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 05/04/2023

Department of Marathi

बी. ए. 3 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. ६ मध्ये सर्व विषयांसाठी प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी १० गुण देण्यात येणार आहेत. तरी त्या संदर्भातील सविस्तर माहिती आणि प्रकल्पाचे विषय सोमवार, दि. १० एप्रिल, २०२३ रोजी सकाळी ८.३० वा. मराठी विभागात देण्यात येणार आहे. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी वेळेत उपस्थित रहावे.

डॉ. जी. एन. पोटे

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले, ता. पाटण (सातारा)

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /

Date : 01/05/2023

Department of Marathi

बी. ए. 3 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. ६ मध्ये सर्व विषयांसाठी प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी १० गुण देण्यात येणार आहेत. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी शनिवार, दि. ०६ मे, २०२३ पूर्वी आपले प्रकल्प मराठी विभागामध्ये जमा करावेत. त्यानंतर आलेल्या प्रकल्पांचा विचार केला जाणार नाही. त्यामुळे होणाऱ्या नुकसानीस कॉलेज जबाबदार राहणार नाही, याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

डॉ. जी. एन. पोटे

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले, ता. पाटण (सातारा)

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Ref. No. KCCT / Date :

Department of History

Sr. No.	Name of the Student	Name of the Project
1	More Rajesh Shankar	आपल्या परिसरातील साहित्यिकाची मुलाखत घेणे.
2	Ambrulakar Ganesh Shankar	
3	Vhade Manisha Vitthal	
4	Nikam Rohan Prakash	आपल्या परिसरातील लोकगीतांचे संकलन करणे
5	Nikam Ajay Gajanan	
6	Yadav Aaishwarya Sharad	
7	Bhise Rutuja Yashvanth	सातारा जिल्ह्यातील संत कामगिरी अभ्यासणे
8	Shirtode Aparna Hanbirarao	
9	More Durgesh Ashok	
10	Satpute Tejas Rajaram	आपल्या परिसरातील म्हणी, वाक्यप्रचार संकलन करणे
11	Sutar Pratap Dilip	
12	Kate Shivani Rajendra	
13	Yadav Pranav Vijay	मुद्रित शोधनासाठीचे नियम अभ्यासणे
14	Katekar Jayashri Ashok	
15	Desai Trushali Sambhaji	
16	Patil Sanika Sanjay	पुस्तक परीक्षण
17	Chavan Pratiksha Kiran	

डॉ. जी. एन. पोटे

Dr. Arun Gade
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Ref. No. KCCT /

Date :

CERTIFICATE

This is to certify that, **Department of Marathi** conducted **Project Work** in five courses on various topics during the academic year 2022-2023 at B.A. Part III semester VI. 17 **Students** completed and submitted successfully their project work to the college as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Arun Gade
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

K. C. COLLEGE ★ Estd 1969 ★ Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

Page No.

Date

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी
शिक्षण प्रसार".

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर

काकासाहेब
चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले.

विभाग – मराठी

सन – २०२२-२३

प्रेरणा

मा. प्राचार्य डॉ. ए. आर. गाडे

K. C. COLLEGE
Estd 1959

Page No.
Date

मार्गदर्शक

प्रा.श्री.पोटे.जी.एन

प्रा.श्री.लोहे.आर.एस

प्रा.श्री.कुंभार :

एच.एन

K. C. COLLEGE
Estd. 1989
Talmavale, Tal-Patan (Satara)

Page No :
Date : / /

प्रकल्पक

1) कु. शिरतोडे अपर्णा हंबीरराव
2) कु. यादव ऐश्वर्या शरद
3) कु. भिसे ऋतुजा यशवंत
4) कु. काटेकर जयश्री अशोक
5) कु. चव्हाण प्रतिक्षा किरण
6) कु. काटे शिवानी राजेंद्र
7) श्री. अंबुककर गणेश शंकर
8) कु. घोरपडे सुप्रिया

K. C. COLLEGE, Estd. 1989, Talmavale, Tal. Patan (Satara)

Page No.
Date

अनुक्रमणिका

अभ्यास पत्रिका क्र	अभ्यासपत्रिका	प्रकल्प शीर्षक
१२.	साहित्यविचार	मुलाखत
१३.	मराठी भाषा आणि भाषा विज्ञान	लोकगीते
१४.	मराठी वाङ्मयाचा इतिहास	ग्रंथपरीक्षण
१५.	मराठी भाषा व अर्थार्जनाच्या संधी	आकाशवाणीवरील संहितालेखन
१६.	वाङ्मय प्रकाराचे अध्ययन : ललित गद्य	संतांची माहिती

COLLEGE ... Estd. 1969 ... Tal. Pal...

Page No.
Date

साहित्य - विचार

K. C. COLLEGE (Satara) Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan

सुप्रिया घोरपडे : नमस्कार

डॉ. ठाणेदार : नमस्कार

सुप्रिया घोरपडे : आज आपण अशा व्यक्तीला भेटतोय ज्यांच्या आयुष्याचा प्रवास एखाद्या हिंदी चित्रपटातील नायकासारखा आहे. जिद्द, चिकाटी मेहनत, बुद्धिमत्ता या जोरावर एक सर्वसामान्य घरातील मुलगा अमेरिकेत स्वतःचे नाव करतो आणि हे सगळं आपणाला भूषणावह असं आहे. आज आपण भेटणार आहोत डॉ. ठाणेदार यांना. नमस्कार सर.

डॉ. ठाणेदार : नमस्कार

सुप्रिया घोरपडे : सर, आपण आमच्या विनंतीला मान देवून कराडला आलात त्याबद्दल आभार !

डॉ. ठाणेदार : मंडळी नमस्कार, मी बेळगावचा आहे मूळचा. पुण्याला राहतो बेळगावला जाताना कराडवरून जाणं व्हायचं पण इथल्या लोकांशी संवाद साधण्याची ही पहिलीच वेळ आहे. आपलं शहर खूप स्वच्छ आणि सुंदर आहे. इथं आल्यानंतर मला स्व. यशवंतराव चव्हाण साहेबांची आठवण येते. मधूकर भावे सरांनी चव्हाण साहेबांच्यावरती बरीच व्याख्याने भारतभर दिली. आणि ते जेव्हा १०० वे भाषण चव्हाण साहेबांवर करणार होते ते अमेरिकेत व्हावं अशी ईच्छा त्यांनी व्यक्त केली. तेव्हा मी त्यांना अमेरिकेत बोलावलं. माझ्या घरी आले तेव्हा अमेरिकेत यशवंतरावांवरचं १०० वं व्याख्यान झालं. तर मी पहिल्यापासून यशवंतराव चव्हाण साहेबांचं कर्तृत्व पाहिलं आहे. एका सामान्य कुटुंबातील माणूस दिल्लीपर्यंत पोहोचतो ही खरंच अभिमानाची गोष्ट आहे आणि हा कराडचा मोठा मान आहे. याबद्दल मला या ठिकाणी आज बरं वाटतय.

COLLEGE (...) Estd. 1969 Tal. ...

सुप्रिया घोरपडे : सर, तुमच्या बालपणाबद्दल बेळगावमधील बालपण कसं गेलं !

डॉ. ठाणेदार : बेळगावचं बालपण छान गेलं. बेळगावात माझ्या बहिणी सहा, एक भाऊ असं मोठ घराणं आणि आमचे वडील कोर्टामध्ये कारकून होते. मी जेव्हा १४ वर्षांचा होतो तेव्हा वडील निवृत्त झाले. बहिणींची लग्न यात घरंच सगळ सेव्हिंग संपल. वडिलांची पेन्शन अगदीच कमी होती. तेव्हा घरातील मोठा मुलगा म्हणून मला वाटायचं मी माझ्या बहिणींच्या लग्नात मदत केली पाहिजे. आई-वडिलांना जो गरिबीचा त्रास झाला त्याचा मला खूप मानासिक त्रास झाला. गरिबीचा त्रास पुन्हा आमच्या घरी येऊ नये यासाठी मी सदैव संघर्ष केला. स्वतः त्रास सहन केला. माझी आई हे माझे दैवत. अमेरिकेत जेव्हा मला पुरस्कार मिळाला जो अमेरिकन सरकारकडून दिला गेला त्या पुरस्कार सोहळ्यात माझी आई ...... अभिमानाने त्या समारंभात उपस्थित होती. तिला इंग्रजी येत नव्हते तरीही ती माझ्या अमेरिकेतल्या सोबत्यांसोबत छान गप्पा मारायची. सगळ्यांशी अतिशय प्रेमानं वागायची अशी ही माझी आई.

सुप्रिया घोरपडे : तुम्ही लहानपणी डेन्टीस्टकडे काम केले ? काय होतो तो अनुभव ?

डॉ. ठाणेदार : बारा-तेरा वर्षांचा होतो, घरची परिस्थिती एकदम बिकट होती. एका पेपरमध्ये दवाखन्यात काम करण्यासाठी नोकर पाहिजे अशी जाहिरात पाहिली. यावेळी आमच्या गावात डॉ. आपटे होते त्यांच्या दवाखान्यात जाऊन मी त्यांचा दवाखाना स्वच्छ करण्यासाठी प्रयत्न केले, पण मी ही नोकरी करतोय हे घरी माहित नव्हते आणि हे सांगण्याचं माझंही धाडस झालं नाही. आई मात्र मला भाजी आणायला पैसे द्यायची मी मग माझे पैसे घालून

K. COLLEGE (Satara) Tal-Patan Estd. 1969

खूप साहित्य आणायचो.

सुप्रिया घोरपडे : बी. एस्सी. नंतर तुम्ही बँकेत गेलात. मग मुंबईमध्ये तुम्ही एम. एस्सी. केलात कसा होता तो अनुभव ?

डॉ. ठाणेदार : मला पहिली जी नोकरी मिळाली ती स्टेट बँक ऑफ इंडिया मध्ये मिळाली. कॅशीयर म्हणून नोकरी मिळाली आणि कुणाचे का असेनात लाखो रूपये हाताळता आले. म्हणून खूप आनंद वाटत होता. आईसुद्धा धन्य म्हणाली की त्या काळात तुला नोकरी मिळाली. आता जशी IT कंपनीतली नोकरी चांगली तशी तेव्हा बँकेतली नोकरी म्हणजे खूप चांगली. ही १९७४ सालची गोष्ट सांगतोय. त्यावेळी आई व घरचे सगळे खुश होते. मला बँकेत नोकरी लागली म्हणून, पण मला आपण बी. एस्सी. केलं आणि बँकेत नोकरी न करता विज्ञान शाखेत काहीतरी करावं अशी सारखी खंत वाटायची असं जेव्हा मनात आलं तेव्हा ती नोकरी सोडून मी मुंबईत गेला. आईला खूप वाईट वाटलं. मुंबईत BMC मध्ये ४ वर्षे नोकरी केली तेव्हा मी एम. एस्सी. केली नोकरी करत करत. खूप धावपळ करत नाईट शिफ्ट करत मी एम. एस्सी. पूर्ण केलं एम. एस्सी. ला मला गोल्ड मेडल मिळाले. तेव्हा मी ठरवलं की आता अमेरिकेला जाऊन तेथे पीएच. डी. करायची. त्यासाठी अर्ज करायचे निश्चित केलं. तेव्हा माझ्या पासपोर्ट अर्जावर मी सरकारी नोकरीत असल्याने साहेबांची सही लागत होती साहेबांनी सही दिली नाही. नोकरी सोडल्याशिवाय त्यांनी सही देणार नाही असं सांगितलं. मी नोकरी सोडली पासपोर्ट व्हीसा साठी अर्ज केला. पण व्हिसा देणाऱ्या मॅडम म्हणाल्या एकदा तुम्ही गेलात तर परत याल कशावरून त्यांना फक्त मला विद्यार्थी व्हिसा द्यायचा होता. म्हणजे काय की तुम्ही भारतात परत आलं पाहिजे. अशी त्यांची अपेक्षा असते. माझं म्हणणं त्यांना पटलं नाही. मी खूप सांगितलं पण त्यांनी

COLLEGE Estd 1969

माझा व्हिसा नाकारला. तेव्हा मी बरीच कागदपत्रं जमवली पुन्हा अर्ज केला तेव्हा ही पुन्हा अर्ज नाकारला. चार वेळा माझा व्हिसा नाकारला. सोमन साहेबांनी सांगितलं म्हणून मी नोकरी सोडली होती. तेव्हा मी खाजगी शिकवणी घ्यायचो पण पाचव्यांदा काय वाटलं माहित नाही मी पुन्हा व्हिसा साठी अर्ज केला. जूना गठ्ठा तसाचं अमेरिकेच्या व्हिसा ऑफिसमध्ये जमा केला त्यांनी मला संध्याकाळी यायला सांगितलं. तेव्हा त्यावेळी माझा व्हिसा मंजूर झाला तोही त्या जॉन्सन बाईच्या आसिस्टंटकडून.

सुप्रिया घोरपडे : सर, तुम्ही म्हणालात की तुम्हाला गोल्ड मेडल मिळालं, तर आमच्या विद्यार्थी मित्रांसाठी सांगा की तुम्ही अभ्यास कसा करत होता.

डॉ. ठाणेदार : मी सरकारी (म्युनिसिपालटीच्या) शाळेत शिकत होतो तिथं 50-55 टक्के मार्क्स मिळाले तरी पहिला नंबर यायचा. त्यामुळे मी काय फार धडपडत नव्हतो. पण नंतर जेव्हा लक्षात आलं की पुढं काहीतरी करायचं असेल तर अभ्यास चांगला करायला हवा. तेव्हा मी खूप रात्रंदिवस अभ्यास केला.

सुप्रिया घोरपडे : तुम्हाला अमेरिकेला जाऊनच पीएच.डी. करावी असं का वाटलं ?

डॉ. ठाणेदार : झालं आसं की, सोमन साहेबांनी प्रमोशन नाकारलं तेव्हा आपण बाहेर पडावं असं वाटलं. म्हणून मी अमेरिकेत यायचे ठरवले. अमेरिकेतून शिष्यवृत्ती भेटली. मी व्हिसा मिळाल्यावर सोमन साहेबांना भेटण्यासाठी गेलो त्यांनी संध्याकाळी घरी यायला सांगितलं त्यावेळी ए.सी. असूनही मला घाम फूटला. संध्याकाळी त्यांच्या घरी गेलो तर त्यांच्या पत्नीनं माझ्यासाठी खूप छानसा स्वयंपाक केला होता. सरांनी निघताना मला एक

COLLEGE (Satara) Estd. 1969 Tal. Phaltan

Page No. 5
Date

भेट दिली. एक पेनचा सेट दिला तो अजूनही माझ्याकडे मी जपून ठेवला आहे. आता मला वाटतं सर ८८ वर्षांचे असतील. आता ते माझे Facebook Friends आहेत आणि ते नेहमी मला शुभेच्छा देतात आणि माझे हितचिंतक आहेत.

सुप्रिया घोरपडे : अमेरिकेतला प्रवास कसा झाला पाहिल्यांदा काही अडचणी तेथे आल्या का ?

डॉ. ढोणेदार : मी पूर्णपणे मराठी माध्यमात शिकलो. मला चांगलं इंग्रजी बोलायला यायचं नाही. अमेरिकेत पीएच. डी. करताना त्यांनी मला जी शिष्यवृत्ती दिली होती त्याचं कारण असं होतं की तिथल्या बी. एस्सी. च्या मुलांना लॅबमध्ये शिकवायचं. माझं इंग्रजी त्यांना समाजायचं नाही ती मुलं माझी चेष्टा करायची तेव्हा मी माझं इंग्रजी सुधारलं आणि एक उत्तम शिक्षक बनलो की चार वर्षानंतर त्यांनी मला Outstanding Teacher असा पुरस्कार दिला.

सुप्रिया घोरपडे : अमेरिकेत काही काळ तुम्ही वेटर म्हणूनही काम केलं.

डॉ. ढोणेदार : ती स्कॉलरशीप जी मिळायची ती ९ महिन्यांसाठी त्यानंतर समरमध्ये टिचिंग नसायचं लॅबच त्यामुळे समरमध्ये मला तीन महिने पगार मिळायचा नाही. त्यामुळे त्याचं काय करायचं त्यावेळी मला ३०० डॉलर पगार मिळायचा त्यातले ७५ डॉलर्स मी घरी बेळगावला प्रत्येक महिन्याला पाठवायचो न चुकता. माझ्या घरचा सगळा खर्च त्यातून भागावा यासाठी आणि उरलेल्या पैशातून मी माझं करायचो समरमध्ये मला घरभाडंही देण्यासाठी माझ्याकडे पैसे नसायचे

C. COLLEGE ★ Talmavale, Tal-Patan (Satara) Estd. 1969

तेव्हा मी काय करायचो की, लॅबमध्ये झोपायचो आणि हॉटेलमध्ये वेटरचं काम करायचो.
१९८२ साली पीएच.डी. केली. १९८२-८४ Post Postdoctoral केलं. सहा वर्षे नोकरी केली अमेरिकेत रिसर्च केमिस्ट म्हणून त्यावेळी वाटलं आपलं स्वतःचे काही तरी असावं पण त्यावेळी अवसायाची काही आयडिया नव्हती आणि भांडवलही नव्हतं मग अशावेळी मी एक लहानशी लॅब आमच्या गावात होती. ती लॅब विकत घेतली.

सुप्रिया घोरपडे : त्याअगोदर तुम्ही १५० ठिकाणी नोकरीसाठी अर्ज केले, का केले?

डॉ. दाभेदार : त्या काळी अमेरिकेत मंदी होती आणि जॉब मिळणं कठीण होतं म्हणून मी खूप ठिकाणी नोकरी मिळावी यासाठी खूप प्रयत्न केले पण, १९९० साली मी जो अवसाय विकत घेतला तो तीनच लोकांचा होता. तेव्हा तो एका माणसावरून ४५० लोकांपर्यंत (केमिस्ट) वाढविला. जवळजवळ २००० कोटींचे व्हॅल्यूएशन असणारी ही कंपनी मी वाढवली. २००८ साली एक इकॉनॉमिक मंदी आली त्यात माझा हा व्यवसाय तेव्हा मी बँकेला दिला. (कर्जापायी) सगळं मला या मंदीच्या काळात गमवावं लागलं, पण परत २०१० साली मी आणि माझी बायको शशी आमचं सगळं सामानं एका ट्रकमध्ये टाकलं आणि ती आणि मी एकमेकांनी रात्रभर ट्रक चालवत दुसऱ्या गावात आलो. एक लहान खोली भाड्याने घेतली आणि पुन्हा एक लॅबपासून प्रवास सुरू केला. त्यावेळी माझं वय ५५ वर्षे होतं खूप कष्ट केले आणि तो अवसाय अगदी सहा वर्षात शून्यातून पुन्हा मोठा केला. यासाठी पुन्हा दुसऱ्यांदा २०१६ साली पुरस्कार परत मिळाला. आयुष्यात आपल्याला बऱ्याच

C. COLLEGE Estd. 1969 Talmavale Tal. Patan

Page No. 7
Date

वेळेला अपयश स्वीकारावं लागतं. अपयशानं खचून न जाता त्याला तोंड दिल्यामुळे आपण डगमगून न जाता पुन्हा उभे राहतो.

सुप्रिया घोरपडे: तुमचं कामगारांशी नातं कसं असायचं ?

डॉ. ठाणेदार: माझं व्यक्तिमत्व आहे असं की मी काही चोरून ठेवायचो नाही. माझं सगळं काही माझ्या संशोधकांना माहित होतं. त्यामुळे कामगार आणि मालक असं काही नातं नव्हतं तर ते सगळे त्यांचे आहे अशा अविर्भावात करत असल्यामुळे त्यांनी कामाशी प्रामाणिक राहून काम केले. दुसरी गोष्ट अशी की कंपनीला जो फायदा होईल त्यातील १ टक्के हिस्सा मी त्या सर्व कामगारांनां दरवर्षी वाटत असे त्यामुळे माझे सर्व कामगार हा व्यवसाय आपला आहे या भावनेने आणि तळमळीने काम करत असत. त्यामुळे माझ्या आयुष्यातील खडतर प्रवासात हे लोकं माझे कुटुंबीय माझ्या पाठीशी होते त्यामुळे मी पुन्हा नव्याने उभा राहू शकलो आणि यशस्वी होऊ शकलो. त्यामुळे माझा एकूणच व्यवसाय आणि त्याचे यशस्वीपण मी माझ्या सहकाऱ्यांना देतो.

सुप्रिया घोरपडे: धन्यवाद सर. आपण आपल्या आयुष्याबद्दल काही गोष्टी आम्हाला सांगितल्यात. आपला व्यवसाय त्यात आलेले चढउतार याबद्दल तुम्ही बोललात त्याबद्दल मी काकासाहेब चव्हण महाविद्यालयाची विद्यार्थिनी म्हणून महाविद्यालयाच्या वतीने आभार व्यक्य करते धन्यवाद सर धन्यवाद.

डॉ. ठाणेदार: धन्यवाद.

कु. सुप्रिया घोरपडे, कु. शिरतोडे अपर्णा
कु. यादव ऐश्वर्या - मुलाखतीचे आयोजन

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. A. III

2022-23

"ज्ञान, विज्ञान और सुसंस्कार इन के लिए शिक्षा प्रसार"

\- शिक्षामहर्षि डॉ.बापुजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचालित

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज,तळमावले

K. C. COLLEGE Estd 1989 Talmavale, Tal-Patan (Satara)

हिंदी विभाग

सूचना

तिथि - 06/03/2023

बी. ए. भाग - 3 के सभी छात्रों को सूचित किया जाता है की अंतर्गत मूल्यांकन के 10 अंकों के लिए सत्र 6 में प्रकल्प (लिखित रूप में) देना अनिवार्य है । इसलिए सभी छात्र अपने प्रकल्प दि. 24/03/2023 को हिंदी विभाग में जमा करें ।

हिंदी विभागाध्यक्ष
Head
Department Of Hindi
K.C.College, Talmavale

प्रधानाचार्य
PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

"ज्ञान, विज्ञान और सुसंस्कार इन के लिए शिक्षा प्रसार"

- शिक्षामहर्षि डॉ.बापुजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचालित

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज,तळमावले

हिंदी विभाग

2022-23

विषय- प्रकल्प **दि.24/03/2023**

अ.क्रं	छात्र का नाम	प्रकल्प नाम	परीक्षा क्रं	हस्ताक्षर
1.	पवार भाग्यश्री भरत	1. दोहरा अभिशाप आत्मकथा के पत्रों का चरित्र चित्रण कीजिए 2. महाकाव्य के तत्व का विवेचन कीजिए 3. रीतिकालीन परिस्थितियों का विवेचन कीजिए 4. पारिभाषिक शब्दावली का महत्व स्पष्ट कीजिए 5. भाषाविज्ञान के अध्ययन का महत्व स्पष्ट कीजिए	43441	
2.	गुरव प्रियंका विजय		43442	GPV
3.	सावंत करिश्मा जयसिह		43443	
4.	जाधव माधुरी कृष्णात		43444	JMK
5.	कदम प्रनोती बाजीराव	1. दोहरा अभिशाप की कथावस्तु सक्षेप में लिखिए 2. नाटक के तत्वों का विवेचन कीजिए 3. आधुनिक कालीन युगप्रवर्तक साहित्यकारों का सक्षेप में परिचय कीजिए 4. संदर्भ स्रोतों का संक्षेप में परिचय दीजिए 5. भाषाविज्ञान के प्रधान अंगों का सक्षेप में परिचय दीजिए	43445	
6.	माने तनुजा आनंदा		43446	
7.	मोरे रोहित गजानन		43447	more
8.	पाटिल निकिता सुनील		43448	
9.	पवार सौरभ जगन्नाथ	1. दोहरा अभिशाप की भाषाशैली पर प्रकाश डालिए	43449	Pawar S.J.
10	साबळे सीमा पांडुरंग		43450	S.P. Sabale

11	साळुंखे तेजस शांताराम	2. उपन्यास का स्वरूप बताकर तत्वों का विवेचन कीजिए 3.छायावाद की परिभाषा बताकर विशेषताओं का विवेचन कीजिए 4. अनुवाद की परिभाषा बताकर प्रकारों का विवेचन कीजिए 5. विराम चिन्हों का विवेचन कीजिए	43451	Salunkhe T.S.
12	पाटिल शुभम सुरेश		50467	Patil S.S.

K. C. COLLEGE
Talmavale, Tal-Patan (Satara)
Estd. 1989

Head
Department Of Hindi
K.C.College, Talmavale

PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

"ज्ञान, विज्ञान और सुसंस्कार इनके लिए शिक्षा प्रसार"

- शिक्षामहर्षि डॉ.बापुजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था संचालित

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज,तळमावले

K. C. COLLEGE Estd. 1969 Talmavale, Tal-Patan (Satara)

हिंदी विभाग

तिथि- 24/03/2023

सेमिनार अहवाल

हिंदी विभाग द्वारा बी. ए. भाग - 3 सत्र - 6 के लिए अंतर्गत मूल्यांकन अंक 10 के लिए 24/03/2023 को सभी छात्रों ने अपने प्रकल्प जमा किए ।

हिंदी विभागाध्यक्ष
Head
Department Of Hindi
K.C.College, Talmavale

प्रधानाचार्य
PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

Page No. ______

Date : ______

काकासाहेब

चव्हाण

महाविद्यालय

तळमावले

CamScanner

Page No. ______

Date : ______

प्रस्तुति

Page No. ________

Date : ________

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रश्नपत्र क्र	प्रश्नपत्र का नाम	प्रकल्प का विषय
1)	12	विधा विशेष का अध्ययन	अंतिम साक्ष्य कथा वस्तु
2)	13	साहित्यशास्त्र	हिंदी के प्रमुख महाकाव्य
3)	14	हिंदी साहित्य का इतिहास	
4)	15	प्रयोजनमूलक हिंदी	
5)	16	भाषाविज्ञान और हिंदी भाषा	

BRILLIANT

CamScanner

Page No.
Date

प्रश्नपत्रक

क्र. 12

प्रकल्प का शिर्षक

विद्या विशेष का अध्ययन

प्रकल्प का विवरण

अंतिम साहित्य कथावस्तु

CamScanner

Page No. ______

Date : ______

मार्गदर्शक

प्रा. के. एस

सोनवलकर

सन 2022 - 2023

छात्राओं के नाम

1) कदम प्रणोती बाजीराव - 2028
2) पवार भाग्यश्री भरत - 2065
3) पाटील निकीता सुनिल - 2059

BRILLIANT

CamScanner

पेपर नं: 12

Page No. | Date

'अंतिम साक्ष्य' की कथा मीना नाम की छोटी लड़की की है जो आगे चलकर मीना मौसी नाम से जानी जाती है। माता-पिता के अभाव में बालिका मीना को चाचा-चाची संरक्षण देते हैं लेकिन उन्हें मीना को संभालने की इच्छा न थी, समाज के भय से उन्होंने मीना का एक पच्चास साल के बूढ़े लाला से जबरदस्ती विवाह किया जाता है। बूढ़े लाला की पहली पत्नी का देहांत हुआ है तथा उसके तीन-तीन जवान बेटे भी है। बूढ़ा लाला शादी के बाद मीना को देखता है तो उसे अपराध बोध होता है। लाला के मन में दयाभाव जाग्रत होता है। उसे मालूम है उसके जवान बेटे मीना को माँ नही मानेंगे तथा उनकी गिद्ध दृष्टि का लाला को भय सताता है। मीना के विषय में बूढ़ा लाला अस्वस्थ और आतंकित होता रहता है। स्त्री को भोगने की लपलपाती भूख ने उसके दिमाग पर पर्दा डाला था। स्त्री का शरीर केवल भोगने के लिए होता है। इस जिद के कारण लाला ने शादी के लिए तुरंत स्वीकृति दी थी लेकिन मीना के चेहरे की मासूमियत तथा उसकी उम्र ने लाला को हराया। शादी के दो दिन बाद ही बूढ़ा लाला मीना के चाचा के घर जाकर मीनू को लौटाने की बात करता है।

मीनू के चाचा के घर की बागडोर चाची के हाथ में थी और चाचा केवल मूक दर्शक थे। बूढ़ा लाला मीना मीनू का ब्याह कहीं और करने की बात करते हुए कहते है कि, "पोती की उम्र की लड़की को घर में न रखूंगा।" चाची को इस बात का क्रोध आता है और वह लाला को होश में आने की बात कहती है। लाला भी अपराध बोध की भावना से स्वयं को संभालकर चाची पर मीना की उम्र बारह

की जगह बीस बनाकर फंसाने का आरोप लगाता है। चाची भी इतनी सहजता से मीना को वापस घर में लेने के लिए तैयार न थी। लाला चाची के चेहरे पर उत्पन्न पैसों की भूख का नशा और सौदेबाजी का इरादा पहचानता है। चाची भी मुंह पर झूठा क्रोध और दुःख का मिला-जुला भाव लाकर पांच हजार नकद रकम लेकर राजी होती है।

मीनू की उम्र इस योग्य न थी जो इस लेनदेन के "व्यवहार" समझ सके। चाची के घर जाते समय लाला का छोटा लड़का मीनू के सामने "ब्याह" का प्रस्ताव रखता है। इस घटना से मीनू को क्रोध नहीं आता पर अपने दुर्भाग्य पर वह फूट-फूटकर रोती है। अपनी जन्मदेनेवाली मां को उसने नहीं देखा था पर उस मीनू को बचपन से ही माता-पिता के अभाव में ही जीने के लिए पैदा किया था। पराायापन, बोझ की भावना की यातनामय स्थिति का असमय ही मीनू को अनुभव प्राप्त होता है। चाची के घर वापस आने पर मीनू के चरित्र चाची दाग करती है। लाला के बेटे के साथ संबंध की बात करती है। इतना ही नहीं पैदा होते ही मां-बाप को खानेवाली डायन मानकर उसका तिरस्कार कर उसके बोझ से छुटकारा पाना चाहती है।

नन्ही मीनू चाची के सामने दया की भीख मांगती है, घर का सारा काम करने, चाची की सेवा करने की बात कहती है। लेकिन चाची नहीं मानी उसने बुड्ढे जगन के साथ मीनू का ब्याह तय किया। चाचा भी मीनू को समझाने तथा संभालने का प्रयास करते हैं मगर चाची के डर से चुप हो जाते है। जगन भीमकाय तथा यमदूत जैसा प्रतीत होता था। मीनू की मिन्नतों का चाचा पर कुछ भी

असर नहीं हुआ और उसका हाथ जगन के हाथ में दिया जाता है। कुछ दिनों तक जगन के दानवी नोच-खसोट को मीना सहन करती है क्योंकि वह उसका पती था लेकिन जगन के मन में मीना के विषय में अपनेपन की भावना निर्माण ही नहीं हुई। मीनू जगन के काम में सहयोग देती थी। एक दिन जगन बड़े सबेरे मीनु को लेकर अपने मदनसिंह नाम के दोस्त के घर जाता है। मीनू ने जगन के दोस्त मदनसिंह का नाम पहली बार सुना था, वह आशंकित जरूर थी फिर भी पति के साथ होने के कारण निश्चित थी। जगन ने पार्टी में जाने की बात कही थी लेकिन मदनसिंह के घर पार्टी का कोई आयोजन नहीं था। मदनसिंह तथा जगन मीनू को एक कोठेवाली के हवाले करता है। काम का बहाना बनाकर जगन तथा मदनसिंह वहाँ से भाग निकलते है। कोठी मीनू को कुछ समझ नहीं आता और वह उस औरत से घर जाने की बात कहती है। वह औरत कोठे की मालकिन थी। मीनू की याचनाओं का उस पर असर नहीं होता वह आवेश के स्वर में कहती है। "यहाँ जो एक बार आता है? वापस नहीं जाता। इस घर के सिवा अब सभी दरवाजे तुम्हारे लिए बंद हो गए है।" यह शब्द सुनकर मीना के हृदय की गति ही मानो रुक जाती है। वह मिताक्षित, भयाक्रांत दशा में रोई जा रही थी। लेकिन उसकी इस अवस्था से किसी को लेना-देना नहीं था। मीनू की नजरों के सामने चाची की कुटिलता, जगन की दानवी प्रवृत्ति की तस्वीरें नाचने लगी थी। मीनू को सचमुच बेचा गया था उसका उधार सौदा हुआ था। मीनू अब वेश्या बन गयी थी।

(4)

कोठे की मालकिन ने व्यावसायिक स्वार्थ के कारण मीनू को धंधे को लगाने से पहले संगीत की तालीम देने की जिम्मेदारी एक संगीत मास्टर पर सौंप दी। संगीत मास्टर एक भला आदमी था। एक दिन मौका पाकर मास्टरजी मीनू को इस नरक से निकालकर शहर भाग जाते हैं। वहाँ जितना कुछ सिखाना हो सकती है, उतना मीनू को सिखाकर संगीत की अनेक परीक्षाओं में बिठाकर एक उच्च-स्तर की गायिका बनाते हैं। मास्टरजी मीना के लिए देवदूत थे, उनका सहयोग और प्रेरणा से मीना को कश्मीर रेडियो स्टेशन (आकाशवाणी) पर नौकरी मिलती है। मास्टरजी ही मीनू को कैलाश के घर का कमरा सस्ते किराए पर दिलवाते हैं।

कैलाश और रमेश सुखी दाम्पत्य है, जो एक-दूसरे का सम्मान भी करते थे और एक-दूसरे पर जान भी छिड़कते थे। उनके परिवार में निरंतर हँसी-मजाक का माहौल रहता था। कैलाश तो मीना को अपनी सहेली ही नहीं बल्कि बहन भी मानती थी। रमेश और कैलाश मीना को अपने परिवार का ही एक सदस्य मानकर उससे आत्मीयता से पेश आते थे। वे दोनों पति-पत्नी घूमने जाते समय, होटल में खाने जाते समय मीना को हमेशा अपने साथ ले जाते लेकिन ऐसे समय मीना बोझिल दशा का अनुभव करती है। मीना को अपना दुःखमय अतीत याद आता रहता है। इसलिए वह रेडियो स्टेशन की नौकरी तथा कमरे का बंदी जीवन

CamScanner

आदि के घेरे में ही स्वयं को व्यस्त रखने का प्रयास करती है। रमेश भी मीना के साथ छोटी बहन जैसा व्यवहार करके अपने यातनामय अतीत से बाहर आने के लिए उपदेश देता रहता है। मीना को डर लगता है कि कहीं उसका पुराना पति मोहन या अतीत से सम्बन्धित कोई भी व्यक्ति इस शहर में दुबारा उसके जीवन को कुरेदने उपस्थित न रहे।

कैलाश तथा रमेश प्रेमविवाह किया था वे दोनों अलग-अलग जाति के थे। उन्होंने अपने परिवार का विरोध सहकर शादी की थी बाद में उन दोनों के परिवार ने उनके विवाह को स्वीकारा था। उन्होंने भी अपना प्रेमविवाह तथा शादी की थी बाद में उन दाम्पत्य जीवन सफल रूप में निभाया था। कैलाश तथा रमेश के जोड़े को देखकर मीना को जीने की प्रेरणा मिलती है। उनके जीवन में मास्टर जी के बाद कैलाश और रमेश ने ही आत्मीयता से रंग भरने का कार्य किया था। वे दोनों पति-पत्नी मीना को हर जगह अपने साथ लेकर जाते। उनके कारण ही मीना को एक नई ज़िंदगी प्राप्त हुई है ऐसी मीना की धारणा थी। कैलाश और रमेश दोनों भी मीना का अतीत जानते है। इसलिए अपने जीवन के वर्तमान क्षणों को यादों तथा चिंताओं के घेरे से बाहर निकालकर नये रूप से जीने की सलाह देते हैं। रमेश मीना को समझाते हुए कहता है, तकलीफ भरी यादें किसी की

Page No.
Date

6

लिए भी कष्टकारी होती है। रोना-धोना अपमान - तिरस्कार यह तो घर-घर चलता है। यह तो जिंदगी की सच्चाइयां है। इससे आदमी भागकर किस गुफा में जाएगा?

रमेश खाने के शौकीन थे। इतवार के दिन कोई ना कोई ना प्रोग्राम बनाकर अपने परिवार के साथ हसी मजाक से खुशियां बांटते रहते। मीना भी इस परिवार से जुड़कर अपने जिंदगी का अर्थ ढूंढने के प्रयास करती है। उसे लगता है उसके जीवन के दुखमय क्षण बीत चुके है। उसमें आशा होता है, नये रिश्ते, सम्बन्ध उसके सामने नया रूप लेकर उसे घेरने लगे थे। उसे सबकुछ एक सुंदर सपने की तरह लगने लगा। लेकिन सहज, सुंदर और मधुर जीवन के क्षण मीना के जीवन में लिखना शायद भगवान भूल गया था।

कैलाश और रमेश के परिवार के साथ मीना घुलमिल गयी थी। वे दोनो पति-पत्नी मीना को अपने परिवार तक सीमित तक सीमित नही रखते, बल्कि अपने नजदिकी रिश्तेदारों से भी उन्होंने अपने और मीना के संबंधों की जानकारी दी थी। ठाकुर प्रतापसिंह (बाऊ जी) और उनकी पत्नी से भी मीना की मुलाकात कैलाश और रमेश के कारण ही होता है। प्रतापसिंह की पत्नी जिसे सभी बीजी कहते है, वह कैलाश की कोई रिश्तेदार नहीं थी और उसके बिरादरी की भी नहीं थी। फिर भी दोनों में बहन जैसा रिश्ता था।

Page No.
Date

(7)

ठाकुर प्रतापसिंह (बाऊ जी) के परिवार में अनेक साथ, उनकी पत्नी बीजी, बड़ा बेटा सुरेश और छोटा विवेक जिसे सभी विकी कहते थे, ये चार सदस्य रहते थे। ठाकुर प्रतापसिंह दफ्तर में काम करते थे, घर की स्थिति अच्छी थी और गाँव के लोग भी उन्हें मानते थे। बाऊ जी के दफ्तर के इंजीनीअर साहब ने सड़क मजदूर दया को प्रतापसिंह (बाऊ जी) के घर छोटे-मोटे काम करने के लिए रखा था। दया घर के अनेक काम करता फिर भी बीजी उन्हीं कामों को दुबारा अपने ढंग से करती। बीजी सुबह से शाम तक घर में व्यस्त रहती। बाऊ जी, सुरेश बीजी को हमेशा टोकते क्योंकि नौकर दया पूरा पूरे किए कामों को दुबारा करने की आवश्यकता न होने पर भी बीजी दिनभर उन्हीं कामों में व्यस्त रहती थी। जिसके कारण आराम करने के लिए उसे फुर्सत भी नहीं मिलती और आराम करना उसके स्वभाव के खिलाफ भी था। बीजी निरंतर आवारापन के सभी गतिविधियों पर ध्यान देती। उसकी नजरों से कोई भी बात नहीं छूटती थी। सुरेश निरन्तर आवारापन का व्यवहार करता है। पड़ोस की सरोज नाम की लड़की को चुपके से अपने घर बुलाता है लेकिन बीजी से ये बात छुप नहीं पाती। बीजी सरोज को ही दोष देती है। सरोज छत पर पढ़ाई का बहाना करके आती है और बार-बार सुरेश की तरफ झाँककर देखती है।

CamScanner

Page No.
Date

ये अब बीजी को पता है इसलिए वह सरोज के पिता की लड़की के इश्कबाजी के बारें में बताना चाहती थी क्योंकि वह बिना माँ की लड़की है और भाभियाँ उसकी तरफ ध्यान नहीं देती, लेकिन विकी उसे मना करते हुए कहता है, दुनिया में हजारों झंझट हैं। किस-किस का भला-बुरा सोचेगी? अपने ही सिर दर्द क्या कम है? सुरेश अपनी हरकतों से बाज नहीं आता। पड़ोस की पंडिताइन को भी वह नहाते समय झाँककर देखता है तब भी बीजी पंडिताइन को टोकती है। उस समय पंडिताइन बीजी को कहती है, अपने मुंडे को रोक लो न बीजी। इसका बीजी को गुस्सा आता है और वह पंडिताइन को डाँटते हुए कहती है, मुंडो का काम ताक-झांक करना है। औरत को शर्म चाहिए। एक दिन बाऊजी के सामने ही सुरेश पंडिताइन की पीठ पर मजाक में ढेला मारता है। इस घटना से बीजी को काफी गुस्सा आता है और वह भूख-हड़ताल करती है। बाऊ जी उसे समझाकर खाने के लिए तैयार करते है फिर भी सुरेश को इस बारे में भला-बुरा नहीं लगता। विकी जब तक माँ खाना नहीं खाती तब तक खाना नहीं खाता। सुरेश इस परिवार की दुखती रग था। अनेक बार समझाने पर भी उसकी आवारापन की हरकते कम नहीं होती। विकी को सभी अच्छा लड़का मानते हैं लेकिन सुरेश के व्यवहार से सभी चिंतित और आशंकित थे। बीजी जल्दी से जल्दी सुरेश की शादी करना चाहती है क्योंकि घर-गृहस्थी की जिम्मेदारी पड़ने पर आचरण में परिवर्तन होने की वह बात सोचती है।

ठाकुर प्रतापसिंह (बाऊ जी) अपने बेटों के भविष्य को लेकर काफी आशावान है इसीलिए उनकी पढ़ाई के लिए घर में स्वतंत्र कमरा तैयार करना चाहते हैं। उन्होंने अपने बेटों के विषय में काफी योजनाएँ बनायी थी। बाऊ जी सुरेश को आर्मी का बड़ा अफसर बनाना चाहते थे और छोटे विकी को चीफ इंजीनियर। बीजी आर्मी के लड़ाइयों से घबराती थी इसलिए बेटे को आर्मी में भेजने उत्सुक न थी, इस

CamScanner

Page No.
Date

(1)

पर बाऊ जी कहते हैं, राजपूत के बेटे न लडेंगे तो क्या ब्राह्मण बानिये लडेंगे। मेरे बेटे हैं। ठाकुर प्रतापसिंह के बेटे। कलर्की - मास्टरी करने के लिए पैदा नहीं हुए। बाऊ जी ने बेटों की अच्छी पढाई के लिए घर पर ही ट्यूशन शुरू की थी। इतना ही नहीं खुद भी बेटों को पढाते थे। बाऊ जी शिकार के शौकीन थे। वे सुरेश को बचपन से ही शिकार पर ले जाते हैं। बारह साल की उम्र में ही सुरेश बंदूक चलाना सीख गया। लेकिन सुरेश का पढाई में मन नहीं लगा। वह अपने पिता की सभी योजनाओं को नाकाम बनाता रहा।

कैलाश के कारण ही मीना की ठाकुर प्रतापसिंह के परिवार से पहचान होती है। कैलाश और रमेश हमेशा पिकनिक, खरीदरी, मंदिर की सैर, रात की डिनर, फिल्म देखना, आदि प्रसंगो पर मीना को साथ लेकर चलते। मीना पहली बार कैलाश के साथ ही सुरेश की मंगनी के अवसर पर गाने - बजाने के समय मीना एक गजल सुनाती है। ठाकुर प्रतापसिंह मीना के आवाज के प्रशंसक बन जाते हैं। कैलाश की फरमाइश पर मीना अनेक गीत सुनाती है। ठाकुर प्रताप मीना के गीतों तथा गजलों के विषय में अतिरिक्त उत्साह दिखाते है। रात के समय में भी ठाकुर प्रतापसिंह के हृदय में मीना का सुरीला स्वर गुंजता रहता है जिससे वह सो न सके।

बीजी के आदेश से सुरेश और विकी मीना को मीना - मौसी कहने लगे। दो - तीन बार कैलाश के कारण ही प्रतापसिंह के परिवार से मीना की भेंट होती है। बीजि तथा मीना में अच्छी घनिष्ठता बढती है। बीजी केवल मीना के साथ मित्रता नहीं निभाती बल्कि उसके साथ बहन जैसा व्यवहार करती है। मीना का अतीत जानकर बीजी को बुरा लगता है। बीजी अपने पति प्रतापसिंह को मीना की दर्दनाक स्थिती से अवगत कराती है और उसके प्रति सहानुभूती प्रकट करती है। प्रतापसिंह का हृदय मात्र इस लडकीनुमा स्त्री की ओर आकर्षित होता है। मीना का जीवन में उनका आगमन अप्रत्याशीत रूप से होता है। वैसे वे अपनी जिंदगी में सुखी थे।

खुद का मकान, सरकारी नौकरी तथा दो बेटे, हर दम उनकी पास लेकिन मीना से आंतरिक खिंचाव निर्माण होता है और वे अपने आप को रोक नहीं पाते। दिनभर पारिवारिक जिम्मेदारी तथा बच्चों में व्यस्त रहनेवाली बीजि के कारण प्रतापसिंह अपने हृदय की खाली जगह में मीना को देखते हैं। मीना ने भी असमय ही संबंधों का बीभत्स रूप केवल देखा नहीं बल्कि भोगा था। परिणाम स्वरूप वह अपने आप को इस आत्मीय संबंधों से अधिक समय दूर नहीं रख सकी। प्रतापसिंह के साथ जुड़े आत्मीय संबंधो से मीना के हृदय में दुबारा प्रेम की लालसाएँ निर्माण होती है और नैतिक-अनैतिकता के बंधनों का विचार न करते हुए उनकी पूर्ती भी करती है।

मीना अकेली रहती थी इसलिए बीजी कई बार उसे अपने घर आकर रहने की बात कहती है लेकिन मीना नकार देती है। मीना को पता था कि एक ही घर में रहते हुए प्रतापसिंह और उनके बीच का आकर्षण बढ़ने की संभावना थी। मीना कई बार प्रतापसिंह उसकी बातों का मर्म समझकर भी स्वीकारने के लिए तैयार न थे। अपने काम की जगह मजदूर, ठेकेदार, इंजीनीअर आदि के बीच समझदारी का व्यवहार करनेवाले प्रतापसिंह अपने वैयक्तिक जीवन को नासमझ बनकर अंजान दिशा की ओर प्रवाहित करते है।

प्रतापसिंह के व्यवहार में अव्यक्त परिवर्तन होने लगा। बीजी भी अनायास इसे महसूस करती है लेकिन किसी तर्क तक वह पहुँच नहीं पाती। एक दिन बीजी विकी को लेकर बाजार में सूट का कपड़ा खरीदने निकलती है। रास्ते में सोचती है की मीना को साथ लेकर चलते है क्योंकि उनकी पसंद अच्छी होती है। बीजी विकी को लेकर अचानक मीना के घर पहुँचती है। दरवाजा केवल बंद था कुंडे-भर से ही। अंदर मीना के पलंग पर प्रतापसिंह लेटे थे और मीना मौसी उनके पास ही अधलेटी उनका माथा सहला रही थी मीना मौसी अपने शरीर के तमाम आवरणों से बेखबर भावाकाश में उड़ान भर रही थी।

बीजी की अकस्मात उपस्थिती से मीना हडबडाकर उठ खडी हुई और अपने कपडे संभालने लगी। बीजी के मन में तुफान उत्पन्न हुआ था। प्रतापसिंह भी पलंग पर संभलकर बैठ गए थे लेकिन उनके चेहरे पर किसी गलती का भाव न था। पत्नी के बेवक्त उपस्थिती से प्रतापसिंह झुंझला गए थे। अपनी गलती को महत्वहीन मानते हुए पत्नी पर ही आरोप लगाते हुए बोले, क्या जासूसी करने आई थी। बीजी इस शर्मनाक स्थिती से काफी दुखी हुई थी और ऊपर से पति का आरोप जिससे उसका पूरा शरीर भावावेश से कांपने लगा। विकी माँ की दशा देखकर भय से त्रस्त हो रहा था। उसे लगा माँ कुछ भी करेगी। विकी माँ की बाँह पकड़कर खिंचने लगा। बीजी ने हृदय में उठनेवाले ज्वालामुखी के उद्रेक जैसे भाव से मीना मौसी को देखा और कहा, उम्र भर का जहर तुने मेरे लिए ही संजो रखा था सापिनी। इतना कहकर बीजी वहाँ से लगभग भागती हुई लौट पडी और विकी भी अपनी माँ की आंदोलीत दशा से घबराकर उसके साथ-साथ भागता रहा। घर आकर बीजी अपने कमरें मे घुस गई और उसने विकी को भी मिलने से मना किया। रात होने पर विकी को कुछ अघटित होने की संभावना से डर लगने लगा और वह जागता रहा।

दुसरे दिन बीजी अपने दैनिक कार्यों में उलझी रही। धया को उसने काम से निकाल दिया। दिनभर घर के कार्यों मे ही वह व्यस्त रहने लगी। बाऊ जी भी उस दिन की अप्रत्याशित घटना के बाद हर-रोज घर जल्दी लौटने लगे परंतु बाऊ जी और बीजी के बीच का वार्तालाप लगभग खत्म हो गया था। बीजी नाश्ता, खाना बनाती, कपडे धोती, बाजार जाती लेकिन खाली नहीं बैठती। विकी हरसंभव दोनों के बीच बातचीत का पुल बनने की कोशिश करता परंतु बाऊ जी और बीजी के बीच की दूरी बढ़ती ही गयी। बाऊ जी महीने-भर के टूर के चले गए परंतु दोनों के मुख से एक भी वाक्य नहीं निकला।

CamScanner

Page No.
Date

(2)

बीजी दिन - रात सोचती रहती, किसी से कुछ बात नहीं करती उसे अपने - आप से चिढ़ होने लगा। जन्म से ही मध्यवर्गीय संस्कारों से भरा उसका मन तथा आदर्श, शील, संस्कार, मूल्यों का महत्व जानने एवं समझनेवाली बीजी को अहसास हुआ की उसके पती ने ही उसके अस्तित्व को नकारा है। वह बस घर की फालतू चीज बन गयी है। स्वयं के विचारों में व्यस्त रहनेवाली बीजी को ध्यान भी नहीं रहता कि वह क्या कर रही है। माँ की दशा देखकर विकी भी निराश होता। अपनी माँ की निराशा के घेरे से बाहर निकालने के लिए वह माँ को कहता है, तुम ऐसे रहोगी, तो मै बोर्डिंग चला जाऊंगा। यह वाक्य सुनकर बीजी के ह्दय को ठेस पहुँचती है और वह रोती है। बीजी विकी को कहती है - विकी घर तो तुम लोगों का रही अच्छा या बुरा, जैसा भी समझो। अभी तो मैं जिंदा हूँ, मेरे रहते घर छोड़ने की बात कैसे करता है रे ? माँ की दयनीय दशा देखकर उसे बाऊ जी पर क्रोध आता है। अपनी समर्पित माँ के साथ उन्होंने धोका, छल, कपट किया था। मीना मौसी के विषय में भी विकी के मन में जहर उगल होता है क्योंकि बीजी मीना मौसी को बहुत मानती थी। उनके साथ बहन का रिश्ता जोड़ा था और उन्होंने बदले में क्या दिया, केवल विश्वासघात।

घर की जिम्मेदारी की चक्की में दिन - रात पिसनेवाली बीजी को अपनी निरर्थकता का अहसास स्वस्थ बैठने नहीं देता और वह अंदर ही अंदर कुढ़ती रहती है। चिंता नाम की बिमारी से ग्रस्त बीजी अचानक बिस्तर की साथी बन जाती है। बीजी के बिस्तर पकड़ने पर बाऊ जी ने खूब सेवा की। मामूली - सा बुखार मोतिझरा का रूप धारण कर गया। शायद मरने से पहले बीजी की जीने की इच्छा ही मर गयी थी। और दो महीने के भीतर ही बीजी दुनिया से चल बसी।

CamScanner

Page No.
Date

(13)

बीजी की मृत्यु के बाद बाऊजी का घर हमेशा के लिए टूट गया जो अंत तक जुड़ न पाया। बीजी की मृत्यु के बाद सभी कर्म-अनुष्ठान करने का बुआ ने ब आग्रह किया और बाऊ जी ने भी इसका विरोध नहीं किया। पूजा-पाठ, ब्राह्मण भोज, भगवत गीता का पाठ, दान-धर्म सभी रीती-नीति का पालन किया गया।

पत्नी की मृत्यु से बाऊ जी एकाकी बन जाते हैं। सुरेश आवारागर्दी की सारी हदें पार करता है तो विकी बिना खाये-पिये निराश अवस्था में कभी दोस्तों के यहां तो कभी बुआ के घर पड़ा रहता है। बाऊ जी को लगता है उनका घर ढहने लगा है। उसे रोकने का उपाय उनके पास नहीं है फिर भी विचार करते रहते हैं। सभी रिश्तेदारों का अफ़सोस जताकर चले जाने के बाद बाऊ जी ने पत्नी की मृत्यु के तेरह दिन बाद ही मीना मौसी को अपने घर लाया। अब उनका मन इतना कठोर हो गया था कि किसी भी तरह की बेइज्जती से उन्हें अपने घर की चिंता अधिक सताने लगी। बेटे अपनी माँ की जगह मौसी को नहीं देंगे यह बात बाऊ जी को पहले से पता थी फिर भी उन्होंने यह निर्णय लिया था।

बीजी की मृत्यु ने प्रतापसिंह का घर वीरान बन गया था। दोस्त, रिश्तेदार आकर तसल्ली जताते थे, लेकिन इस सदमे से प्रतापसिंह, सुरेश, विकी अपने आप को संभालने में नाकाम रहे

CamScanner

Page No.
Date

(24)

विकी को तो एक पल भी माँ का अभाव सहन नहीं हो रहा था। मीना मौसी का प्रतापसिंह के घर में आगमन हर किसी को खटक रहा था। मीना मौसी को तो इस स्थिति का एहसास हुआ था इसलिए उसे लगा उसने बहुत बड़ी भूल की है। ठाकुर प्रतापसिंह के प्रस्ताव को वह नकार न सकी और इस परिवार के साथ जुड़ने का प्रयास करने लगी। सुरेश ने तो मीना मौसी के आगमन के क्षण ही उससे रिश्ता जोड़ने की बात को अस्वीकार करते हुए कहा - हमें क्या? बाऊ जी मीना मौसी को आगमन के लिए लाए या पक्का ढंगा की रखैल बाई को.... विकी की अवस्था इससे अलग नहीं थी वह सोचता है जिस औरत को बीजी ने बहन बनाया उसने ही सौत बनकर बीजी की जिंदगी छीन ली है। उसे मैं कैसे बर्दाश्त कर सकता हूँ। मीना मौसी का इस घर में होना ही उसे असह्य लगने लगा।

सुरेश ने तो आवारागर्दी की सीमाएँ तोड़ दी। अब उसे बाऊ जी का डर नहीं लगता था और अब टोकने के लिए बीजी भी नहीं थी। परिणामस्वरूप जो चाहे करने का जैसा लाइसेन्स ही उसे मिल गया था। सुरेश दोस्तों को अपने घर बुलाकर महफिलें जमाता, दिनभर घर में यार-दोस्तों का हुड़दंग मचा रहता। विकी का पढ़ने में मन नहीं लगता। सुरेश ने तो अब लड़कियों को भी घर में लाना शुरू कर दिया। शराब और औरत के जिस्म की जैसे उसे लत ही लग गई हो। विकी को इस स्थिति में घर में रहना नामुमकिन लगने लगा। वह सोचता है बाऊ जी ने बचपन से ही सुरेश के प्रत्येक हठ को पूरा करने का प्रयास किया था जिसका वह परिणाम दिखाई दे रहा है। सुरेश ने तो बचपन से हाथ से निकलना शुरू किया था। छोटी उम्र में ही बाऊ जी की शराब की बोतलों में से वह एक-दो घूँट छुपकर पीता था। विकी को आज भी याद आता है बीजी ने सुरेश तथा बाऊ जी को अनेक बार समझाने का प्रयास किया था मगर सभी कोशिशें नाकाम हुई थी। बाऊ जी बच्चों पर आर्थिक बोझ डालना नहीं चाहते थे लेकिन सुरेश ने इसका गलत लाभ उठाया।

स्कूल कॉलेज से प्रोफेसरों की शिकायते बाऊ जी के पास आपने लगी, अब बाऊ जी को सुरेश के कारनामों का परिचय हुआ। सुरेश ने प्रोफेसर गुप्ता के विषय में बाऊ जी से शिकायत की, तो बाऊ जी ने कहा - प्रोफेसरों को दोष मत दो। तीन साल से इंटर में बैठे हो। आगे न बढ़ने की जैसे कसम खाई हुई है। बाऊ जी की डांट का उल्टा परिणाम हुआ। सुरेश पहले से ज्यादा आवारागर्दी करने लगा। प्रोफेसर गुप्ता ने कॉलेज का अनुशासन तोड़ने की शिकायत प्रिंसिपल से सुरेश को कॉलेज से निकालने की नोटीस दे दी। दूसरे ही दिन सुरेश ने अपने दोस्तों को साथ लेकर प्रोफेसर गुप्ता के घर जाकर उस पर चाकू चलाया। प्रोफेसर गुप्ता की बाँह से खून बहने लगा। उसी दिन पुलिस सुरेश को गिरफ्तार करने के लिए घर में आयी तो बाऊ जी के सभी सपने, योजनाएँ टूटकर ढह गए। उन्होंने स्वयं को संभालते हुए क्रोध में सुरेश को कहा जा चला जा इसी वक्त। दुबारा घर में कदम न रखना। मैं समझूंगा मेरा एक ही बेटा है।

बाऊ जी ने अपनी पहचान से एवं पुलिसों को पैसे देकर, मामला रफा-दफा करवाया लेकिन घर आकर बेटे पर डंडे बरसाएँ। सुरेश और भी क्रोधित हुआ और अंदर जाकर आलमारी से भरी बंदूक निकालकर बाऊ जी पर निशाना साधना चाहता था। उसी वक्त विकी समयावधान रखते हुए उसके हाथों से बंदूक छीन लेता है। बीजी यह दृश्य देखकर अत्यंत भयभीत होती है और निचे गिर जाती है। उस दिन के बाद घर का वातावरण ही बदल जाता है। बाऊ जी ने सुरेश का जेब खर्च बंद किया। प्रीतम ने बेटी की मंगनी तोड़ने का ऐलान किया। सुरेश इस घटना से और भी उत्तेजित हो उठता है। बाऊ जी की आलमारी से पैसे चुराकर सुरेश एक शाम दीवान की लड़की मीता को लेकर बम्बई भाग जाता है। इस घटना के लिए सभी लोग प्रतापसिंह को जिम्मेदार मानते हुए उनकी आलोचना करते है। इधर सुरेश को बम्बई में काम न मिलने से दर-दर भटकना पड़ता है। ग्लैमर की दुनिया में भूख-प्यास से बेहाल होकर वह तड़पता है। जितने पैसे पास थे वह खत्म होने पर जिंदगी का असली चेहरा रंग दिखने लगा। मीता ने भी अपने पिता को पत्र भेज दिया और तीसरे दिन उसका भाई आकर मीता को ले जाता है।

CamScanner

Page No.
Date

⑥

सुरेश बम्बई के फुटपाथों पर रहते हुए संघर्ष करने लगा। तब मनीष नाम का दोस्त उसे सेना में भर्ती होने का सुझाव देता है। तमाम औपचारिकताओं के बाद सुरेश सिपाही के पद पर सेना में भर्ती होता है।

विकी का मन भी घर से दूर रहने के लिए मचल रहा था। जब तक बीजी थी तब अपनेपन की बेडी उसे घर से दूर जाने नहीं देती थी। लेकिन बीजी के चले जाने के बाद विकी गहरा अकेलापन महसूस करता है। इसलिए बाऊ जी से कहता है, मैं सोच रहा हूँ कि बोर्डिंग में रहकर पढ़ाई पूरी करूं। इधर तो मुझसे रहा नहीं जाएगा। अब। ठाकुर प्रतापसिंह बेटे की मनोदशा जानते थे। उन्हें पता था विकी की अपनी माँ के साथ घनिष्ठता थी। उन्होंने विकी को नहीं रोका। विकी घर छोड़कर होस्टल में रहता है। एम.ए. - सी की परीक्षा के बाद वह कुछ दिन बुआ के घर रहता है लेकिन अपने घर नहीं लौटता। अखबार पढ़कर विज्ञापन देखता है, नौकरी की तलाश करता है। एक मामूली - से वेतन पर दिल्ली में उसे नौकरी मिलती है। बाऊ जी को केवल सूचना देने के लिए मिलने जाता है, वह भी बुआ के कहने पर। बाऊ जी इतने कम पैसों पर नौकरी करने राजी विकी के निर्णय से संतुष्ट न थे। वे उसे इतने पैसे तो घर में रहते हुए भी दे सकते हैं, ऐसी बात कहते है लेकिन विकी कहता है, मैं कहीं दूर जाना चाहता हूँ बाऊ जी। बाऊ जी जान गए थे, उनका बेटा अब वापस नहीं लौटेगा। विकी को एक प्राइवेट कॉलेज में लेकचरर का काम मिला था।

विकी के साथ काम करनेवालों ने विकी को इस पद पर काम करनेवाले की तथा यहाँ के विभागप्रमुख के बारे में जानकारी दी लेकिन विकी अपने निर्णय पर अडिग रहता है। उसके लिए सुरक्षा, सम्मान, अधिकार जैसे शब्द फालतू बन गए थे। उसे तो केवल काम चाहिए था। छोटा-बड़ा, स्थायी - अस्थायी की उसने चिंता नहीं की। दिल्ली में रहते हुए उसे बीजी, बाऊ जी, भाई सुरेश, अपना मकान तथा तनु की हमेशा याद आती है। बीजी के कहे गए शब्द हमेशा उसकी स्मृतियों में ताजा रहते हैं।

CamScanner

दिल्ली में रहते हुए विकी को पंकज, रैना, मिस सिंह जैसे आत्मीय मित्र मिलते है. वे हमेशा विकी को कमरे में आकर विभिन्न विषयों पर बहस करते रहते है। कुछ समय के लिए विकी अपने में समा लेता है। मिस सिंह संगीत की अध्यापिका है, जिसे देखकर विकी को तनु की याद आती है। तनु गुप्ता साहब की लड़की थी। कॉलेज के दिनों में विकी को तनु बेहद पसंद थी और तनु को भी विकी भा गया था। हर-रोज बिना कहे रस्ते में वह निश्चित मोड़ पर मिलते थे। विकी को आज भी याद आता है वह प्रसंग जब सुरेश ने भौजी का नाम लेकर तनु को एक दिन दोपहर को अपने घर बुलाया था और तब विकी कॉलेज से अचानक जल्दी घर लौटता है, तो देखता है तनु उसके घर में क्या कर रही है। विकी चौंक पड़ता है क्योंकि भौजी बुआ के पास गयी है, बाबू जी काम पर गए है ऐसे साहब समय उनके घर तनु की उपस्थिति अनेक शंकाओं को जन्म देती है। क्योंकि विकी को अपने भाई सुरेश की आवारागर्दी और नियत की जानकारी। वह तनु को डाँटो स्वर में पूछता है, क्यों आई हो? तनु जवाब देती है, भौजी ने बुलाया है। विकी क्रोध से ओतप्रोत होकर बोलता है - भौजी घर में नहीं है। सुरेश ऊपर है. चली जाओ। जा अपने घर इधर मत आना फिर कभी, कोई भी बुलाए समझी। तनु भयभीत हो गयी उसकी आँखो में आंसू तैरने लगे। लगभग भागती-सी तनु अपने घर लौट गयी। तनु के जाने के बाद सुरेश और विकी में झगड़ा होता है। सुरेश विकी को कहता है तू बीच में टंग अड़ाना कब से सीख गया है। साथ ही मेरे निजी मामलों में दखलअंदाजी न करने का आदेश देता है. तब विकी सुरेश को सुनाता है - यह आपका मामला नहीं है। तनु यहाँ नहीं आएगी। मैंने उसे मना कर दिया है। तब सुरेश को विकी और तनु के दोस्ती की जानकरी प्राप्त होती है।

विकी हमेशा इस बीते हुए कल को मन में ताजा बनाने का प्रयास करता है। नीला शौक के लिए लेक्चररशिप करती है। उसके पिता का शहर में बड़ा व्यवसाय है। पैसों की कोई कमी नहीं है। नीला हर हफ्ते में दोस्तों को लेकर रेस्तराँ जाकर डिनर, लंच लेती है। विकी को तो यह संभव नहीं था लेकिन नीला को पता था।

पहले-पहल विकी और नीला में दोस्ती हो जाती है। दो साल विकी और नीला एक साथ काम करते है। उनके बीच आत्मीयता के संबंध दृढ होने लगते है। दोनों छुट्टी के दिन हमेशा एकसाथ घूमने जाते है एकांत में बैठकर बाते करते है। निला विकी को अपने पहले प्रेम के बारे में पुछती है तब विकी की नजरों के सामने तनू का चेहरा आता है लेकिन वह कुछ नहीं बताता। नीला अपने बारे में सब कुछ बता देती है। साथ ही उन दोनों के बीच प्रेम का नया रिश्ता निर्माण होता है, उसे दोनों भी स्वीकृति देते है।

एक दिन अचानक नीला सिंह की माँ को हार्ट अटैक आता है। तब पंकज और विकी उन्हें देखने अस्पताल जाते है। नीला की माँ को देखकर विकी को अपनी माँ बीजी की याद आती है। बिस्तर पर पडी मौत और जिंदगी के बीच जूझती हुई। विकी अपने आप को संभालता है और नीला की माँ से आत्मीयता से बातें करता है। नीला की माँ भी विकी को अपने घर आने का निमंत्रण देती है। कुछ ही दोनों में नीला के परिवार के साथ विकी की घनिष्ठता बढ़ती जाती है। नीला और विकी एक-दूसरे के और भी अधिक करीब आ जाते है। दो ढाई साल दिल्ली में रहकर विकी अपने घर से एकदम कट-सा गया था। बाऊ जी को देखने की इच्छा होती पर हिम्मत नहीं होती। दोस्त पंकज उसे समझाता है, जाओ यार। कुछ दिन पिताजी के पास रहकर आओ। एक उम्र होती है, भई, जब आदमी लाख तैयार होता है। विकी बाऊ जी के लिए कुछ चीजें खरीद लेता है और घर जाने की तैयारी करने लगता है तभी अचानक विकी का मकान मालिक विकी को मीना मौसी का फोन आने की खबर देता है। मीना मौसी फोन पर विकी को बाऊ जी की तबीयत बिघडने की जानकारी देकर विकी को देखने की बाऊ जी की इच्छा के बारे में बताती है।

विकी तुरंत अपने घर आता है और अपने पिता की क्षत-विक्षत अवस्था देखकर अपने आप को संभाल नहीं पाता। एक सड़क दुर्घटना में बाऊ जी बुरी तरह से घायल हुए थे। जिंदा रहने की उम्मीद न थी। सफेद पट्टीयों में बंधा सिर, जिस पर खून के लाल धब्बे उभर आये थे। जिंदा रहने की बाऊ जी ने आँख से इशारा किया। विकी नीचे उनके मुँह तक झुक गया। बाऊ जी ने अपनी होठों से विकी को बुलाया। उनकी आँखो में आंसू छलकने लगे और

Page No.
Date

(19)

कमजोर आवाज में उनके मुँह से एक वाक्य निकला, वहाँ खुश तो है विकी। यह शब्द विकी का हृदय चीर रहे थे। विकी की आँखों से आंसू बहने लगे। वह सोचने लगा घर से दूर वह खुशी ढूंढने गया था या अपने अस्तित्व को समेटने, यह वह नहीं कर पा रहा था।

सुरेश को तार भेजकर बाबू जी की दुर्घटना की खबर दी थी। सुरेश तब राजौरीपुंज की सीमाओं पर तैनात था। सुरेश को बाबू जी की मृत्यु का समाचार दिया था और विकी को दिल्ली से बुलवाया था। वह सोचता है अपने अंतिम समय पर भी बाबू जी के उसकी याद न आयी। उसे कोई नहीं चाहता। घर में वह हमेशा पराया माना गया यह विश्वास बाबू जी की मृत्यु ने और भी दृढ़ कर दिया। पिताजी ने मृत्यु शय्या पर भी सुरेश को माफ नहीं किया यह सोचकर सुरेश अपमान और दुःख के तीव्र ताप में जलता रहा। जिस अदृश्य भाव से वह घर से जुड़ा था वह हमेशा के लिए टूट गया था। अब केवल दंश भरी स्मृतियां शेष थी जिसके सहारे जीने का वह निर्णय लेता है सुरेश पत्र लिखकर विकी को अपना निर्णय बताता है, सब कुछ खत्म होने के बाद मुझे मत बुलाओ। संस्कारों में मेरा विश्वास नहीं रहा। तुम अच्छे बेटे की तरह निभाए अच्छे बेटे की तरह अंतिम इच्छाएँ भी पूरी करोगे मुझे पूरा भरोसा है ---- वहाँ आने का अब कोई अर्थ भी नहीं। नहीं अब मैं कभी नहीं आऊँगा।

विकी सोचता है बाबू जी की मृत्यु ने घर टूटने का आभास दिया था, सुरेश के पत्र ने उसे अप्रत्याशित रूप दे दिया था।

सुरेश ने पत्र में लिखा था, उसे कुछ नहीं चाहिए वह उस जगह पर है जहाँ पैसा इकट्ठा करने का कोई महत्व नहीं है। अभी है, अभी नहीं। बाबू जी ने मृत्यु से पहले विल लिखी है उसके अनुसार मीना मौसी के नाम कुछ रकम जमा है। मकान का एक कमरा उसे दिया था। बाकी घर किराये पर देने की बात थी और किराये के पैसे भी तीन हिस्सों में बाँटने की बात थी, एक मीना मौसी और दो बेटे के लिए।

बाबू जी के जीने के बाद उनका घर अब घर नहीं रहा। सुरेश ने स्वयं ही घर से संबंध तोड़ दिए। विकी घर में रहना नहीं चाहता तथा मीना मौसी को कोई सहारा ही नहीं था। एक समय बाबू जी का यह घर परिवार के सदस्यों को जोड़नेवाली महत्वपूर्ण कड़ी थी। आज वह कड़ी कमजोर होकर टूट गयी थी। विकी मकान को किराये पर न देकर बिकने का निर्णय लेता है।

CamScanner

बाऊ जी के खास मित्र गुप्ता जी ने घर की नीलामी, खरीददार तय करना, रुपए का भुगतान आदि के लिए काफी दौड़-धूप करके विकी की मदद की थी। मकान का कुछ सामान धार्मिक संस्थावालों ने लिया था। वर्षों से जुड़े रहने के बाद निर्जीव वस्तुओं से भी लगाव तोड़ते जी टूटता गया था। कुछ जरूरी सामान बंधवाकर विकी और मीना मौसी ड्योढ़ी से बाहर आकर सीढ़ियाँ उतरने के बाद विकी मुड़कर देखता है, उसका घर, बीजी बाऊ जी के संस्कार, स्नेह, दुलार, सपने सब एक-एक करके नजरों के सामने नाच रहे हैं। विकी ने अपने जन्म से लेकर वर्तमान तक प्रत्येक क्षण का सुख-दुख जिन दीवारों के अंदर भोगा उनको छोड़कर जाते समय कदम काँप गए। स्मृतियों के नन्हे-नन्हे हाथ विकी को पीछे की ओर खींचते हैं, पर विकी को आगे बढ़ना था। नई जिंदगी के लिए सिरे से करना था। मीना मौसी विकी का हाथ पकड़कर उसे आगे बढ़ा रही थी। वह पीछे नहीं देखती क्योंकि वह जानती है - कटना, जुड़ना, अलग होना, सभी अनिवार्य है. जीने के लिए।

इक्की का यह आखिरी मकान कई दिनों तक वीरान पड़ा रहा। उसकी एक-एक ईंट खिसकती गयी। लोग कहते हैं खामोश रातों में यहाँ भूत-प्रेतों की सवारी गुंजती है। पलस्तर उतरी नंगी दीवारें और मलबे के ढेर मन में दहशत निर्माण करते थे। दोपहर में कुत्ते यहाँ आराम से सोए रहते थे। इस मकान के सहारे जीनेवाले कुछ मुसाफिर यात्रा कर चले गए. कुछ अलग-अलग राहों पर अपनी मंजिलों की तलाश निकल गए। अजनबी भीड़ में अपनी जमीन से कटकर भी अपने वजूद को तलाश रहे है और यही तलाश सच है, शेष सब झूठ। क्योंकि यही तलाश जिंदगी है।

किसी भी साहित्यिक कृति की पहचान उसके शीर्षक से होती है। शरीर या देह में जो स्थान मस्तक का होता है, वही स्थान किसी रचना के शीर्षक का होता है। शीर्षक का प्रभाव पाठकों पर सीधा पड़ता है। किसी भी रचना का शीर्षक जितना उत्सुकता, कौतुहल, उत्कंठा निर्माण करनेवाला हो उतना ही पाठकों का आकर्षण उस रचना के प्रति बढ़ता जाता है। केवल कौतुहल जगाना शीर्षक की भूमिका नहीं है अपितु कथा के अंत तक शीर्षक विषय वस्तु के संदर्भ में जुड़ा रहे अथवा चलता रहे तभी विषय को महत्व, गंभीरता, समर्पकता एवं सार्थकता कायम रहती है।

CamScanner

इस दृष्टी से चंद्रकांता जी द्वारा रचीत उपन्यास का शीर्षक अंतिम साक्ष्य सफल एवं सार्थक हुआ दिखाई देता है। उपन्यास का यह शीर्षक पढते ही पाठकों को मन में कौतुहल निर्माण होता है, इसमें चित्रित विषयवस्तु को जानने की उत्कंठ पाठकों के मन में बैचेनी निर्माण करता है। यह शीर्षक प्रथमदर्शी ही पाठकों के मन में अनेकानेक प्रश्नों को उत्पन्न कर उसके जवाबों को जनाने की मानसिकता तैयार करता है।

प्रस्तुत उपन्यास का शीर्षक भावात्मकता को बोध करता है। इस उपन्यास के सभी पात्रों के बनते - बिघडते रिश्तों का ठाकूर प्रतापसिंह का मकान प्रत्यक्षदर्शी प्रमाण है। आत्मिय संबंध प्रेम, स्नेह के रिश्ते, परिवारिक मूल्य, साहचर्य की भावना आदि का अभिन्न घटक रहनेवाले इस मकान और उसकी दीवारों ने टूटते - कटते खत्म होते रिश्तो का दुख भी अनुभव किया था। बाऊ जी, बीजी, सुरेश, विकी इनको एकसूत्र में बांधकर रखनेवाले उनका यह घर मीना मौसी के आगमन से धीरे - धीरे अपना अस्तीत्व खोने लगता है। परिवार के सदस्यों के बीच का अलगाव मकान की ईंटो का खिसकने का बोध कराता है। ठाकूर के परिवार के ध्वस्त होने की अंतिम साक्ष्य उनका यह घर कथावस्तु के उत्तरार्ध तक आते - आते अंतिम सांसे लेता हुआ धर्मशाला का रूप धारण कर लेता है। बीजी तथा बाऊ जी की मृत्यु, सुरेश का घर से संबंध तोडना और अंत में विकी तथा मीना मौसी के द्वारा इस मकान के बेचकर इससे दूर जाने ने घटना ने बावडा बाजार के ठक्की के इस आखिरी मकान को अब केवल स्मृतियाँ ही शेष बची रहने की साक्ष्य देता यह मकान। छोटी - बडी आकांक्षाओं, दुखों - तकलीफों और अकेलेपन की यातनाओं की अंतिम साक्ष्य देती नंगी दीवारों और मलबे के ढेर पर अथवा वीरान जगह पर धर्मशाला से बेहतर और क्या चीज बन सकती है।

प्रस्तुत उपन्यास स्त्री के लिए पुरुष की उपयोगिता कितनी महत्वपूर्ण है, तथा स्त्री को प्रेम, स्नेह, दया एवं करुणा से सामाजिक प्रतिष्ठा न मिलने को जब कि एक पत्नी बनकर मिलने की साक्ष्य है यह उपन्यास। पति - पत्नी के बीच तीसरे के आने से परिवार के टूटने और बिखरने की साक्ष्य है यह उपन्यास। नारी मन एवं नारी जीवन की पीडा की तथा वहम के कारण परिवार के बनने - बिगडने की साक्ष्य है उपन्यास। मीना के मनदुख एवं अभागी जीवन के घात प्रतिघात की तथा शोषण की साक्ष्य है यह उपन्यास।

CamScanner

विकी, सुरेखा, मीना, बीजी, बाके जी के जीवन के घात प्रतिघात की तथा मीना के अकेलेपन और बीजी के सूनेपन तथा परिवार में टूटते विश्वास की अंतिम साक्ष्य है। हंसा-भरा, फूला-फला घर से धर्मशाला बनने तक की परिवार में धर्मशाला बनने तक की सुखपूर्ण तथा दुखद घटनाओं की साक्ष्य है यह उपन्यास। विवाहपूर्व और विवाहेत्तर प्रेम संबंधों की तथा अनमेल बेमेल विवाह की साक्ष्य है यह उपन्यास। स्त्री आत्मीयता, मानसिक अत्याचार शोषण एवं जिजीविषा की, शोषण के विभिन्न स्तर तथा दरकते हुए जीवन मूल्यों की साक्ष्य है यह उपन्यास।

खंडहर होती हवेली के धर्मशाला बनने की कल्पना से जुड़ी घटना जो अंतिम साक्ष्य है, यह केवल पारिवारिक विघटन की परिणति नहीं है, बल्कि ऐसा भी कहा जा सकता है कि विस्थापित होती पीढ़ियों के कारण पूरी कश्मीरी संस्कृति की विरासत के रूप में कुछ भी शेष न रहने की अंतिम साक्ष्य का अंश उन जर्जर होती हवेलियों का भी दर्द जो उपन्यासकार के साथ-साथ वहाँ की अनेक पीढ़ियों ने भोगा है। इस तरह लेखिका द्वारा प्रस्तुत रचना को दिया गया शीर्षक कथावस्तु के माध्यम से बदलते संबंध एवं परिस्थितियों की पहचान करने में सफल हुआ दिखाई देता है। अतः उपन्यास का यह शीर्षक सार्थकता की दृष्टि से अत्यंत समीचीन लगता है।

CS CamScanner

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. A. III

2022-23

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT / Date :

Date: 01/04/2023

Department of English

NOTICE

(Instructions for Project Work)

All the students of English Department are hereby informed that as per the regulations of Shivaji University, Kolhapur, 10 marks are allotted for each course of Semester VI examination. Accordingly, an orientation session is organized by the Department in order to provide detailed guidance regarding completion of project work. Hence, all the students of the Department are hereby informed to attend the session on 05/04/2023.

K. C. COLLEGE Talmavale, Tal. Patan, (Satara) Estd 1969

Dr. D. M. Bhise
Head
Department Of English
K.C.College, Talmavale

Date: 10/05/2023

Department of English

NOTICE

(Submission of Project Work)

All the students of English Department are hereby informed to submit Project Work for each course of Semester VI examination. There are 10 marks for each course as per the regulations of Shivaji University, Kolhapur. Hence, all the students of the Department are hereby informed to submit their project work on or before 12/05/2023.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Dr. D. M. Bhise
Head
Department Of English
K.C.College, Talmavale

Ref. No. KCCT / Date :

Department of English

List of Projects Completed by B. A. III Students

A. Y. 2022-23

Sr. No.	Name of the Student	Name of the Project(s)
1	Pawar Aarti Jagdish	'Types of Phrases', 'William Wordsworth's Theory of Poetic Diction', 'Comedy as a Form', 'Modern English Poetry' 'Types of Satire'
2	Shewale Sayali Prakash	
3	Kadam Prajyoti Bajirao	
4	Gosavi Suraj Vilas	
5	Chavan Poonam Ramesh	'Victorian Poetry', 'Literary Terms in Criticism', 'Types of Satire', 'Types of Phrases'
6	Jadhav Dilip Suraj	
7	Mahadik Rupesh Tukaram	
8	Kurade Shivraj Manik	

Dr. D. M. Bhise
Head
Department Of English
K.C.College, Talmavale

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Dr. Arun Gade
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE

Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER •	• PRESIDENT •	• EXECUTIVE PRESIDENT •	• SECRETARY •
Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.	Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra	Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.	Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A. M.Phil. Ph.D www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT /   Date :

CERTIFICATE

This is to certify that **Department of English** conducted **Project Work** for six courses on various topics during the academic year 2022-2023 for B. A. Part III, Semester VI students. Total 08 students of the Department successfully completed and submitted their project work to the College as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

K. C. COLLEGE ★ Estd 1969 ★ Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Dr. Arun Gade
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

Page No.
Date :

Swami vivekand Shikshan Sanstha, kolhapur

Kakasaheb chavhan college, Talmavle

Students Group project

Submitted in partial fufliment for the requi-
rements of
Internal Evalution of

Language and Linguistics

B.A III Semester VI

Department : English

Group members.

1 Pawar Aarti Jagdish

2. Shewale Sayali Prakash

3. kadam Prajyoti Bajirao

DATE:

INTRODUCTION

Language is a system of systems. It is compositional whereby bigger units are made of smaller units. Therefore, phonemes are used to compose morphemes which are used to form words which are used to make phrases and so on. Words are the building blocks. They are the signifiers that signify things, persons, places, concepts, ideas, emotions, desires, qualities, actions, manner, degree and every tangible and intangible thing that exists around us.

The word classes, as it has been discussed in the previous unit, have specific function in the phrases in which they occur. An open word class normally comes as an essential element of a phrase and the closed classes of words like determines [d], enumerators [e], prepositions [p], and operator verbs [v] play a significant role in building the grammatical ~~sket~~ skeletons of phrases. This means to understand phrases in English one should know know the forms and functions of word classes.

objectives.

DATE:

Objectives.

This units aims to

i) familarise students to the grammatical unit called 'phrase' in English.

ii) let students know the classes of phrase in English.

iii) acquaint students with the main and subordinate phrases.

iv) introduce students to structure of phrases in English.

v) inform students about the elements of phrases in English.

vi) explain to students the functions of phrases.

vii) help students to understand and use phrases in English on their own.

viii) enhance the linguistics competence of students.

DATE:

Phrases - Definition,
Types and how to use them with examples

Most English language users are fond of using phrases in their sentences. In this article phrases in their sentences. In this article, you will learn all about phrases, their meaning and definition, types of phrases and how to use them in sentences. There are examples and practice questions also given in the article to help you in your learning process.

Table of Contents

What is a phrase?
Definition of phrase.
Types of phrase? Rules and points to Remember
Check your understanding of phrases
Frequently Asked questions of phrases in English.

what is phrase?

A phrase is a group of words that forms a grammatical component. It can be used to communicate something. It is a part of sentence and cannot stand on its own phrases provide more information about whatever the sentence is speaking about.

DATE:

Definition of a phrase.

A Phrase, according to the oxford Learner's Dictionary, is defined as " a group of words without a finite verb, especially one that forms part of a Sentence." According to the Cambridge Dictionary, a phrase is defined as a " a group of words that is part of, rather than the whole of a Sentence." The Collins Dictionary defines a phrase as "a short group of words that people often use as way of saying something. The meaning of a phrase is often not obvious from the meaning of the individual words in it". It is also defined as " a Small group of words which forms a unit, either on its own or within a Sentence." The merriam - webster Dictionary defined a phrase as a word or group of words forming a Syntactic contituent with a Single grammatical function.

Types of phrase with Examples

In English Grammer, there are five main types of phrases. They are,

i] Noun phrase
ii] Adjective phrase
iii] Adverb Phrase
iv] verb phrase
v] Prepositional Phrase

other types of phrases include gerand phrase, apposite phrase, Participle phrase and infinitive phrase.

DATE:

How to use phrase? - Rules and Points to Remember

There are Something that you have to ~~remb~~ remember when using phrases.

i] Phrases are just a part of the Sentence and Cannot Stand alone.

ii] They do not give complete meaning if taken out of context.

iii] They are mostly used to provide information about the subject, object or other components in a Sentence.

iv] There can be more than one phrase in a Sentence.

v] Make Sure that the phrase gives your Sentence clarity and does not Simply accumulate the Sentence with information.

Page No. ________

Date : ________

Phrase Type

the Noun phrase-

During its analysis a sentence is not imme diately divided into words. It is, in the beginning, divided into clauses, if any, then into phrases and lastly into words. In this way, Phorase in a clause or a Sentence are identifed. As discussed earlier, the fuction of a grammatical unit in the group of units plays a very Singi-ficant role in the identification of its grammatical class.

A Function.

Noun pharase are one of the very important elements of the clause. They have multiple functions.

a) In the clause NPS can act as:

1. Subject (S) : a. [NP ^{S}(The song)^{P}(is) ^{C}(very nice)].

2. object (O) : a. [^{S}(He) ^{P}(collects) NP ^{O}(funds)].

3. Complement (C) a. [^{S}(Radha)^{P} (is) NP ^{C}(a teacher)]

4. Adverbial (A) : a [^{S}(The police)^{P} (ran)$_{NP}$ ^{A}(Six miles)$_{N}$ (last Night)]

b) Nps act as post-Modifiers in other NPS:

a. ($\overset{M}{\underset{d}{\text{her}}}$ $\overset{H}{\underset{N}{\text{brother}}}$ $\overset{M}{\underset{NP}{\text{(the versatile teacher)}}}$)

This is called Apposition in which the main Np is sperated from the Subordinite Np with a comma and the Subordinate NP modifies the main NP.

B. Structure:

As mentioned ealier, the stucture of NPs is (M*] H {M*}). Head, premodifiers and postmodifires are the chief elements of NPS. However. Np.s very different Stuctures. therefore it is necessary to know elements of NPS in detail.

Head of an Np: The HEAD of a Noun Phrase can be:

1. a Noun : NP($\overset{M}{\text{d a}}$ $\overset{M}{\text{AJ good}}$ $\overset{H}{\underset{N}{\text{girl}}}$).

2. a Pronoun: NP $\overset{H}{\text{(Pa I)}}$, NP $\overset{H}{\text{(Pa he)}}$,

3. Adjective : NP($\overset{M}{\text{d the}}$ $\overset{H}{\underset{AJ}{\text{bold}}}$)

4. Enumerator: NP($\overset{M}{\underset{d}{\text{the}}}$ $\overset{H}{\underset{c}{\text{three}}}$)

BRILLIANT Master Use

5. Genitive Phrase: NP ((Mira's))
M / GP

a. 'There are four books and the Smart will read all four. is understood to be.

b. There are four books and the Smart person Student will read all four books.

'The Smart 'and all four in (a above are the NPs having adjective and enumerator as head respectively. 'The Smart' is understood as 'the smart peson Student' and 'all four' refers to 'all four books' as the word 'books' occurs in the earlier clause in the Sentence.

Page No. ______

Date : ______

* Premodifires of an can be:*

1. Determiners: NP ($_d^M$ that ball)

2. Enumerators: NP ($_e^M$ five fairies)

3. Adjectives: NP ($_{Aj}^M$ good girls)

4. Nouns: NP (a $_N^M$ silver ring)

5. Genitive phrases: NP ($_{GP}^M$ (Shiva's) Shoes)

6. Adverbs (in the intial position): NP ($_{AV}^M$ quite a right Suggestion)

7. Adjective phrase: NP (an $_{AjP}^M$ (extremely hot) room),

8) Prepositional phrase: NP ($_{PP}^M$ (round-th-clock) protection)

9. Compound words: NP (the narrow-minded boy)

10. ven forms of verbs - NP (the roasted nuts)

11. ving forms of verbs: NP (the sleeping beauty),

It must be noted that compound words and ven and ving forms of verbs are adjectives in this context.

Page No. ______
Date : ______

* Postmodifiers of an Np:

1. Prepositional phrases - NP (Men M(in the room)) PP

2. Relative clauses : NP (the boy RcI M[who loves music])

3. Adverbs : NP (the books M downstairs AV)

4. Adjectives: NP (someone M strong AJ)

5. Noun phrases (in apposition): NP (English, NP(the global language))

6. Comparative clauses: they read NP(more books M[than they can buy books] CCl)

7. prepositional clauses :
they had NP (the idea M[of when corona would start] PCl)

A. NP(M d the H ball N

B. NP (a woman M(at the Rankalake) P.P M(with a blue bag)) PP

Page No. ________

Date : ________

A. Pronouns (pn):

a. personal pronouns: I, you, he, she, we, they, me us. him, her them, My self yourself, himself, itself,

b. Possessive pronouns: Mine, ours, yours, his, hers, theirs

c. Demonstrave pronouns: this, that, these, those,

d. Quantifier pronouns:

• General: all, some, any, none, one, anther, each both.

• compound: everybody, Somebody, anybody, nobody, everyone, Someone, anyone, no one, everything, Something.

• Gradable: Many, much, more, most, few, fewer, which Fewer, fewest, little, less, least.

e. wh-pronous: who, whom, whose, what, which whatever, etc.

B. Deteminers (d):

a. Articles: the a/an

b. posseive determiners: My, our, your, his, her,

BRILLIANT Master Use

c. Demonstrative determiners : this that, these, those

d. Quantifier determiners :

- General : all some, any, no, every another, each, both, several, either, neither, etc.
- Gradable : many, much, more, few, etc

e. Wh - determiners : what, which, whose, what ever, whicheverg.

1. [NP ($\overset{H}{\underset{Pa}{\text{that}}}$) (is) NP ($\overset{H}{\underset{Pn}{\text{yours}}}$)]

2. [NP ($\overset{M}{\underset{d}{\text{that}}}$ man) (has taken) NP ($\overset{M}{\underset{d}{\text{your}}}$ $\overset{H}{\underset{N}{\text{pen}}}$)

• Prepositinal Phrases (PP)

A) Function :

prepositional phrases act as:

A) Adverbials (A) in the clause:

1. [(for the first) time] (they) (went) (to panhala) (on moday) (in the evining) (by KMT)]

(A/PP markings: "for the first time" — A, PP; "they" — A, PP; "to panhala" — A; "on moday" — A, PP; "in the evining" — A, PP)

The above example show that there can be any number of prepositional phrasase in a clause. All these pps are called the Adverbial pps'. they express various extra, circumstanial meanings such as a place, time agency, duration, purpose and others.

B) Premodifier in an NP:

1. NP (M/PP (round the clock) Service)

C) Postmodifier:

1. in an NP: NP (a three M/PP (by the well))

2. in an Ajp : Ajp (too Small $^{M}_{PP}$ (for comfort).

3. in an Adverb phrase : Avp (too Slowly $^{M}_{PP}$(for joy)

4. in a prepositional phrase : pp (in a room $^{M}_{PP}$ (in that houses))

(B) Structure:

So for as Structure is concerned, pps are exactly like Nps except that they begin with a preposition consequently, the quation is pp = p + Np as in the following examples.

pp ($_{p}$at $^{M}_{d}$the $^{H}_{N}$college)

Generally prepositions cannot be Separated from the head and modifiers that come after them. But in different conditions a preposition can be seporrted from the Np following it.

(a) (the boy [$^{A}_{PP}$with whom) ^{S}Np(She) ^{P}vp(lives)]

a(above with whom is a pp in (b) the preposition, 'with' has been Separeted and kept at end of the clause, and the pronoun, 'whom' has become a Separate Np.

Page No.

Date :

prepositions can be Separated in another way there is differce in prepositional phrases, prepositional verbs and phrasal verbs. Let us see the differnce.

a) The players Stayed in a room.

b) the players looked for a room.

c) the players had a few thousand rupees put away for a stay in a room.

The Genitive Phrase

Prepositional phrases and genitive phrase are Subtly realted to noun phrase.

A) Function

A) premodifiers in NPS:

1) NP(GP (the friend's) car),

2. NP(GP (her father's) chair)

b) Premodifiers in GP s:

As prepositional phrases and noun phrases can fuction as postmodifiers in onther PP; and NPs can fuction as premodifiers in GP sis an in.

1. NP (GP (GP (payal)'s) mother's)N Scooter)

2. NP(GP (GP (GP (GP (her teacher's) wife's) siters'), house)

c) the head of NP

1. [NP (GP (uttam's) (is) (an informative

Page No. ________

Date : ________

Structure -

Like PPS GPs are precisely like NPs expect that they and with the particle (genitive morpheme) -s. this is presented in the equation GP= NP+ 's as in the short soldier's. The gentive morphome i's realized as zero morph

The Adjective Phrases

As per the Structure, Ajps tend to be Simpler than Nps, though both classes of phrases have the Same elements. The Structure of Ajp is ({M*} H {M}*). But Ajps are often made of only a head, and unually they have more than on premodifer and one postmodifier.

A) Function.

Ajps function as:

a) Complement (c) in a clauses:

1. [(That) (seems) Ajp^{C}(awesome)]

2. [(The gril) (is) Ajp^{C}(very clever)]

b) apermodifier is an NP:

1. NP(a Ajp^{M}(very easy) auestion)

c) apostmodifier in an NP:

1. NP(Someone Aj^{M}(very kind)

Page No.

Date :

B) Structure

a) Head of an Ajp is always an adjective.

1. Ajp (H Aj free)

b) Premodifiers in an Ajp are generally adverbs and characteristically Adverbs of degree like extemely. rather, too, very

1. Ajp (M AV extermely spicy)

2. Ajp (M AV rather fresh)

c) Postmodifiers is an Ajp can be

1. adverbs:

i) [She has become Ajp (M AV very H Aj clever M AV indeed)

2) prepostional phrases:

i) Ajp (M AV too H Aj small M PP (for Party))

3. comparative clauses:

i) [The milk is Ajp (M AV too Aj creamy M pc][for her to consume]])

Page No. ______

Date : ______

The Adverb Phrase

Adverb phrase are used to modify meaning at the level of clause. They add extra-circumstantial information such as place, time, manner, degree, etc.

A) fuction

Adverb phrase fuction as adverbials (A) in a clause.

i) [He runs $_{AvP}^{A}$(rather slowly)]

B) Structure

As discussed earlier, NPs AjPs and AvP share the same structure ie. ({M} H {M})

1. the head of an AvP is always an Adverb

i) AvP (very $_{Av}^{H}$ fast)

2. premodifiers in AvPs are always Adverbs:

i) $_{AvP}$($_{Av}^{M}$ very $_{Av}^{H}$ luckily)

3. post modifiers in an AvP can be:

a) an adverb: AvP ($_{Av}^{M}$ cleverly $_{Av}^{M}$ indeed)

b) a PP: AvP ($_{Av}^{M}$ rather $_{Av}^{M}$ too $_{Av}^{H}$ fast $_{PP}$(for success))

BRILLIANT Master Use

Page No. ______
Date : ______

g) a Comparative clause

i) [He spoke English AvP (Av M more Av H fluently than we had expected])]

The Verb Phrase (VP)

The verb phrase is the most essential of all the phrase classes. It is diferent from all the onther phrases as for as both is fuction and form concerned. there can be a tensed clause without and NP, AjP, AvP or a PP. but there cannot be a tensed clause without a VP..

(A) Fuction

the verb phrase always fuctions as predicter (P) in a clause. It has no onther fuction and no other phrase can have its function. on the contrary an NP can function as S, O, C, and or A in a clauses and an AjP acts as C in clause

i) [we (have been string) English for atleast fifteen years.

Page No.
Date :

B) Structure.

A far as structure is concerned, the verb phrases differ from all the other phrases. the verb has two kinds of elements: the main verb (MV) and auxiliaries (AUX).

the structure also clearly shows that a verb phrase can be made of any number of auxiliaries from zero up to four:

i) [They vp(eats) noodles]. zero auxiliary.

ii) [She vp(has bought) a grammar book]: one auxiliary.

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. A. III

2022-23

Ref. No. KCCT / Date :

Notice

Department of Economics

Project 2022-23

Kakasaheb Chavan College, Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara ECONOMICS DEPARTMENT

बी. ए. 3 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. ६ मध्ये सर्व विषयांसाठी प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी १० गुण देण्यात येणार आहेत. तरी त्यासंदर्भातील सविस्तर माहिती आणि प्रकल्पाचे विषय सोमवार, दि. १० एप्रिल २०२३ रोजी सकाळी ८.३० वा. अर्थशास्त्र विभागात देण्यात येणार आहे. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी वेळेत उपस्थित रहावे.

प्रा. एस.एन.साळुंखे
Head
Department Of Economics
K.C.College, Talmavale

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज
तळमावले, ता. पाटण, जि. सातारा

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.
PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT / Date :

Notice

Department of Economics

Project 2022-23

Kakasaheb Chavan College, Talmavale ★ ECONOMICS DEPARTMENT ★ Tal. Patan, Dist. Satara

बी. ए. 3 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. ६ मध्ये सर्व विषयांसाठी प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी १० गुण देण्यात येणार आहेत. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी शनिवार, दि. ०६ मे २०२३ पूर्वी आपले प्रकल्प अर्थशास्त्र विभागामध्ये जमा करावेत. त्यानंतर आलेल्या प्रकल्पांचा विचार केला जाणार नाही. त्यामुळे होणाऱ्या नुकसानीस कॉलेज जबाबदार राहणार नाही, याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

प्रा. एस.एन.सावन्त
Head
Department Of Economics
K.C.College, Talmavale

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज
तळमावले, ता. पाटण, जि. सातारा

Department of Economics

Project 2022-23

Sr. No.	Name of the Student	Name of the Project
1	Dakave Priyanka Dattatray	चांगल्या नमुना निवडीचे निकष
2	Kodape Vaishnavi Dilip	
3	Mane Neha Bajarang	उत्पादन तंत्र
4	More Shubham Sunil	
5	Magare Bhakti Mohan	अहवाल लेखन
6	Mohite Reshma Vasant	
7	Salunkhe Asmita Aananda	
8	Mohite Aishwarya Sambhaji	भांडवल उत्पादन गुणोत्तर
9	Sutar Bhakti Avinash	
10	Jadhav Nisha Bhagavan	

Kakasaheb Chavan College, Talmavale ★ Tal. Patan, Dist. Satara ★ ECONOMICS DEPARTMENT

Shri. S. N. Sawant
Head
Department Of Economics
K.C.College, Talmavale

Dr. Arun Gade
PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)
Sr. College Estd : June 1969 Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969
Jr. College HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979 Index No. J-21-09-002 UDISE No. 27310838102
• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M.A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.
PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT / Date :

CERTIFICATE

Project 2022-23

Kakasaheb Chavan College, Talmavale ECONOMICS DEPARTMENT Tal. Patan, Dist. Satara

This is to certify that, **Department of Economics** conducted **Project Work** in five courses on various topics during the academic year 2022-2023 at B.A. Part III semester VI. **10 students** completed and submitted successfully their project work to the college as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

Dr. Arun Gade

PRINCIPAL
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE
TALMAVALE, TAL-PATAN, DIST-SATARA

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

Kakasaheb Chavan College, Talmavale

Tal. Patan. Dist. Satara

Kakasaheb Chavan College, Talmavale
ECONOMICS DEPARTMENT
Tal. Patan, Dist. Satara

Department of Economics

PROJECT 2022-23

Subject: भांडवल उत्पादन गुणोत्तर

Sr. No.	Roll No.	Name of the Student
1		मोहिते ऐश्वर्या संभाजी
2		सुतार भक्ती अविनाश
3		जाधव निशा भगवान

Subject Teacher:

Rajdhani
DATE / /

अनुक्रमणिका

1)	प्रास्ताविक
2)	संकल्पना
3)	निष्कर्ष
4)	सारांश
5)	संदर्भ - सूची
6)	प्रमाणपत्र

प्रस्तावना

आर्थिक विकासासाठी भांडवल या घटकाची अत्यंत आवश्यकता असते. मनुष्यनिर्मित उत्पादन साधने म्हणजे भांडवल होय. मनुष्याने निर्माण केलेल्या व नवीन अर्थोत्पादनासाठी उपयोगात आणलेल्या संपत्तीचा भाग म्हणजे भांडवल होय. भांडवल हे निसर्गदत्त नसून मानव निर्मित आहे. त्याच्या पुरवठ्यात वाढ करता येते. भांडवल हे आर्थिक विकासाचे साधन आहे. तर आर्थिक विकास हे साध्य आहे. औद्योगिकीकरण प्रगतीसाठी भांडवल जसे आवश्यक ठरते तसेच शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठीही भांडवल आवश्यक ठरते. बोहेम बावर्क यांच्या मते, भांडवलामुळे उत्पादनात अप्रत्यक्षपणा आणणे शक्य होते.

श्रम, नैसर्गिक साधने उपभोग्य वस्तूंच्या दृष्टीने जास्त उत्पादक बनतात. नवीन उत्पादन तंत्राचा व यंत्राचा उत्पादनात वापर करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल आवश्यक ठरते. अविकसित राष्ट्राच्या विकास कार्याच्या सुरुवातीच्या काळात मूलभूत व अवजड उद्योगांची उभारणी करण्यासाठी रेल्वेमार्गाचे जाळे निर्माण करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. असे असले तरी भांडवल हा इतर अनेक उत्पादन घटकांपैकी एक घटक आहे हेही लक्षात घ्यावे लागते.

संकल्पना

भांडवल उत्पादन अनुपाताला भांडवल गुणांक (capital co-efficient) असेही म्हणतात. अविकसित देशाच्या विकासाचे एक साधन म्हणून भांडवल उत्पादन प्रमाणाकडे पाहिले जाते उत्पादनाचा एक नग तयार करण्यासाठी किती भांडवलाची आवश्यकता आहे हे दर्शविणारा घटक म्हणजे भांडवल उत्पादन गुणोत्तर होय. याचा अर्थ भांडवल गुंतवणुकीचे मूल्य आणि उत्पादनाचे मूल्य या मधील कार्यात्मक संबंध दर्शविणारे गुणोत्तर म्हणजे भांडवल उत्पादन गुणोत्तर (COR) होय. भांडवल उत्पादन गुणोत्तर म्हणजे एका विशिष्ट प्रमाणात उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी किती भांडवल गुंतवणूक करण्याची गरज आहे हे सांगणे होय. उदा :- एखाद्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे भांडवल उत्पादन गुणोत्तर 3:1 आहे असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्याचा अर्थ 1 कोटी रुपयांचे उत्पादन करण्यासाठी 3 कोटी रुपयांची भांडवल गुंतवणूक करावी लागते. प्रा. जॉर्ज रोझन यांनी भांडवल उत्पादन गुणोत्तराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे. भांडवल उत्पादन प्रमाण म्हणजे एखादया अर्थव्यवस्थेतील अथवा उदयोगातील विशिष्ट कालावधीमध्ये एकंदर भांडवल गुंतवणूक व एकंदर उत्पादन यांचे परस्पर प्रमाण होय.

समग्र आर्थिक नियोजनाच्या भांडवल या संदर्भात भांडवल दृष्टीने समग्र अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन मूल्य व त्यासाठी लागणारे भांडवल या संदर्भात भांडवल उत्पादन प्रमाण स्पष्ट केले जाते. याला भांडवल गुणांक म्हणण्याचे कारण म्हणजे विशिष्ट कालखंडात संभाव्य उत्पादनवाढीसाठी किती भांडवल गुंतवणूक करावी लागेल याचा यावरून अंदाज येतो. याचे कारण असे की भांडवली वस्तू टिकाऊ असतात. त्यांचा वापर वारंवार करता येतो.

Rajdhani
DATE / /

अप्रगत राष्ट्रात भांडवल उत्पादन प्रमाण किती असावे याबाबत अर्थशास्त्रज्ञात एकमत आढळत नाही काहींच्या मते ते अधिक असावे तर काहींच्या मते ते कमी असावे. या दोन्ही बाजूंची मते पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

[अ] भांडवल उत्पादन प्रमाण कमी असावे :-

अप्रगत राष्ट्रात भांडवल उत्पादन प्रमाण कमी असावे याच्या समर्थनासाठी पुढील मुद्दे मांडले
1) प्रा. लेविसच्या मते :- अप्रगत राष्ट्रांत भांडवलसंचयाचा दर कमी असतो त्यामुळे अशा देशातील उपलब्ध भांडवलाचे वार्षिक उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण फारच कमी असते.
2) अप्रगत राष्ट्रातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती व इतर साधने यांचा पुरेपूर वापर केलेला नसतो. प्रामुख्याने जमीन, श्रमीक, व्यवस्थापन, कौशल्य, यंत्रसामग्री इत्यादींचा पुरेपूर वापर केलेला नसल्यामुळे अल्पशी भांडवल गुंतवणूक केली तरी उत्पादनात मोठी वाढ होऊन येते.
3) अप्रगत राष्ट्रात उत्पादक साधनसामुग्रीचा पुरेपूर वापर केलेला नसतो. त्यामुळे उत्पादकता कमी असते नियोजनाच्या सुरुवातीस या घटकांचा उत्पादनात पुन:पुन्हा वापर केला जात असल्याने भांडवल गुंतवणूक कमी असली तरी उत्पादन अधिक वाढते.
4) अप्रगत राष्ट्रात भांडवलाचा पूर्णपणे वापर झालेला नसल्याने झिजण्याचे प्रमाण कमी असते त्यामुळे यंत्रसामग्रीचे आयुमान दीर्घ असते आणि भांडवल उत्पादन प्रमाण अल्प राहते.
5) हार्वे लायबेन्स्टाईन यांच्या मते, वरील विविध घटकांबरोबर आर्थिक विकासाच्या काळात श्रमिकांची उत्पादकता वाढत जाऊन भांडवल उत्पादन प्रमाण घटत जाते.
6) आर्थिक प्रगतीबरोबर एकुण स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात सेवा क्षेत्राचा हिस्सा वाढत जातो. तृतीय क्षेत्रात भांडवल उत्पादन गुणोत्तर कमी असते. म्हणून विकासाच्या नंतरच्या काळात भांडवल प्रमाण घटत जाते असे असले तरी या विधानाला पुष्टी देणारे निष्कर्ष

कमी आढळतात.

[ब] भांडवल उत्पादन प्रमाण अधिक असावे.

अविकसित राष्ट्रात भांडवल उत्पादन प्रमाण अधिक असावे असे मत मांडणारे अर्थशास्त्रज्ञ त्यांच्या समर्थनार्थ पुढील मुद्दे मांडतात.

1) कोलीन क्लार्क आणि सायमन कुझनेटस् यांनी आकडेवारीवरून असे सिद्ध केलेले आहे की राष्ट्राच्या आर्थिक प्रगतीबरोबर एकत्र राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्रापासून मिळालेल्या उत्पन्नाचा हिस्सा घटत जाऊन कारखानदारी क्षेत्राचा व सेवा क्षेत्राचा हिस्सा वाढत जातो. या मधील कारखानदारी क्षेत्र हे भांडवलप्रधान असल्याने तेथे भांडवल उत्पादन प्रमाण अधिक असते. एवढेच नव्हे तर प्रगत राष्ट्रात कृषी क्षेत्रही भांडवलप्रधान बनते. त्यामुळे भांडवल उत्पादन प्रमाण अधिक असते.

2) अविकसित राष्ट्रात भांडवली साधनसामग्रीचा अपव्यय होऊ शकतो. येथील अकुशल श्रमिकांमुळे व त्यांच्या अज्ञानामुळे भांडवली वस्तू योग्यरित्या हाताळल्या जात नाहीत. भांडवलाची नासाडी होते. त्यामुळे भांडवल उत्पादन प्रमाण अधिक असते.

3) तांत्रिक प्रगतीच्या अभावी अधिक भांडवल लागते. तसेच रस्ते, पाणीपुरवठा, रेल्वे, वीज, शाळा, दवाखाने इत्यादींसाठी अधिक पैसा खर्च करावा लागतो. त्यामुळे भांडवल उत्पादन प्रमाण जास्त असते.

4) अप्रगत राष्ट्रात नैसर्गिक साधनसामग्रीचा वापर केला जात नसेल तर अशा देशातील भांडवल साधनसामग्री अधिक लागेल.

5) आर्थिक विकासाबरोबर लोकांच्या मागणीमध्येही बदल होऊ लागतो. त्यामुळे श्रमिकांच्या सहाय्याने उत्पादन केलेल्या वस्तूंऐवजी यंत्राने व आधुनिक पद्धतीने उत्पादन केलेल्या वस्तूंची मागणी वाढते त्यासाठी भांडवलाची मागणीही वाढते.

Rajdhani
DATE / /

6) अप्रगत राष्ट्रातील अतिरिक्त उत्पादनशक्ती अल्पावधीत संपुष्टात येते व नंतरच्या काळात उत्पादनवाढीसाठी अधिक भांडवलप्रधान तंत्राचा अवलंब करावा लागतो.
उदा :- शेती क्षेत्रात रासायनिक खते, संकरित बियाणे, आधुनिक शेतकी अवजारे, लागवडीच्या नवीन पद्धती इत्यादींचा अवलंब करावा लागतो. त्यासाठी अधिक भांडवलाची गरज भासून भांडवल उत्पादन प्रमाण अधिक राहते.
मागील विवेचनावरून अप्रगत राष्ट्रात भांडवल उत्पादन प्रमाण कमी असावे की जास्त असावे, याबाबत एक निष्कर्ष काढता येणार नाही. परिस्थितीनुरूप ते ठरविणे योग्य ठरते.

भांडवल उत्पादन प्रमाणाचे प्रकार

ढोबळमानाने उत्पादन क्रियेमध्ये वापरलेल्या भांडवलाचे मुल्य व त्यापासून उत्पादन झालेल्या वस्तू व सेवांचे मुल्य यांचे प्रति मात्रा प्रमाण म्हणजे भांडवल उत्पादन प्रमाण असे समजले जाते. हे प्रमाण वेगवेगळ्या देशांत, वेगवेगळ्या व्यवसायांत, वेगवेगळ्या कालखंडात भिन्न असते. त्यावरुन प्रा. पॉल स्ट्रीटेन यांनी भांडवल उत्पादन प्रमाणाचे 11 प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे. उदा:- सरासरी भांडवल उत्पादन प्रमाण, सिमांत भांडवल उत्पादन प्रमाण इत्यादी नियोजनातील उपयोगाच्या दृष्टीने हे सर्व प्रकार महत्वाचे नाहीत. त्यातील फक्त दोन महत्वाच्या प्रकारांचे स्पष्टीकरण आपण पाहणार आहोत.

1) सरासरी भांडवल उत्पादन प्रमाण :-

सरासरी उत्पादन प्रमाणावरुन अर्थव्यवस्थेत गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असणारा भांडवलाच्या साठा व त्यापासून मिळणाऱ्या गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असणारा चालू उत्पन्नाचा ओघ यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट होते. याचा अर्थ भांडवलसंचयाला एकूण वार्षिक उत्पन्नाने भागल्यास सरासरी भांडवल उत्पादन प्रमाण कळते. सूत्ररुपाने ही बाब पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

$$ACOR = \frac{K}{Y} \qquad स.भा.उ.प्र. = \frac{क}{य}$$

या संक्षित चिन्हांचा अर्थ पुढीलप्रमाणे

ACOR = स.भा.उ.प्र. = सरासरी भांडवल उत्पादन प्रमाण
K = क = भांडवलाची एकूण मात्रा
Y = य = उत्पादनाचे पैशातील मूल्य

सरासरी भांडवल उत्पादन गुणोत्तराच्या साहाय्याने सद्या अस्तित्वात असलेल्या एकूण भांडवलाची मात्रा व त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या संपत्तीचे पैशातील मूल्य यातील सहसंबंध दर्शविला जातो.

Rajdhani
DATE / /

2) सिमांत / वाढीव भांडवल उत्पादन प्रमाण (ICOR)

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रतिवर्षी ठराविक वाढ घडून येण्यासाठी किती अधिक भांडवल गुंतवणुकीत वाढ करणे आवश्यक आहे हे समजण्यासाठी नियोजनकारांना सिमांत भांडवल गुंतवणुकीत वाढ करणे आवश्यक आहे हे समजण्यासाठी नियोजनकारांना सिमांत भांडवल उत्पादन प्रमाण माहीत असणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने सरासरी भांडवल उत्पादन प्रमाणापेक्षा सिमांत भांडवल उत्पादनाची संकल्पना अधिक महत्त्वपूर्ण व व्यवहारिक आहे. गुंतवणुकीतील वाढीमुळे उत्पन्नात वाढ घडून येण्यासाठी काही कालावधी जावा लागतो. म्हणून विशिष्ट काळातील गुंतवणूक वाढ व त्यामुळे झालेला उत्पन्नातील वाढ यातील संबंध दर्शविणारे गुणोत्तर म्हणजे सीमांत भांडवल प्रमाण होय. यालाच वाढीव भांडवल उत्पादन प्रमाण असे म्हणतात.

विशिष्ट काळातील भांडवलनिर्मितीच्या उत्पादनावर होणारा परिणाम जाणण्यास काही कालावधी जावा लागतो. पहिल्या कालावधीतील निव्वळ उत्पादन व त्या विशिष्ट काळातील निव्वळ भांडवलनिर्मित यामधील संबंध म्हणजे ICOR असे म्हणता येईल

$$ICOR = \frac{\Delta K}{\Delta Y} = \frac{\Delta I}{\Delta Y}$$

$$\text{सी. भा. उ. प्र.} = \frac{\Delta \text{क}}{\Delta \text{य}}$$

सी. भा. उ. प्र. = सीमांत / वाढीव भांडवल उत्पादन प्रमाण

Δ क = गुंतवणुकीतील वाढ (बदल)

Δ य = उत्पन्नातील वाढ (बदल)

या समीकरणात ΔK = ΔI म्हणजे भांडवल गुंतवणुकीतील बदल होय. भांडवलाच्या सीमांत उत्पादकतेत इतर घटक स्थिर आहेत असे गृहीत धरले जाते. केवळ भांडवलाच्या एका मात्रेने वाढ केली असता उत्पादनात किती भर पडली हे निश्चितपणे विचारात घेतले जाते.

Rajdhani
DATE / /

प्रा. हिगिन्स यांनी काही देशांच्या अनुभवावरून ICOR व इतर घटकांच्या संबंधाबाबत पुढीलप्रमाणे सामान्य निष्कर्ष काढले आहेत.

1) वाढत्या औद्योगिकीकरणाबरोबर ICOR घटत जातो. प्राथमिक विकासावस्थेत दीर्घकालीन गुंतवणूकीचे फायदे मिळत जाऊन उत्पादनात वाढ होते व ICOR घटते.

2) पुनर्रचनेच्या काळात ICOR कमी असू शकतो. कारण अस्तित्वात असलेली बरीच साधने पुन्हा उपयोगात आणली जाऊ शकतात.

3) जेथे लोकसंख्या जास्त वेगाने वाढते तेथे ICOR कमी राहण्याची शक्यता असते.

सिमांत भांडवल उत्पादन प्रमाण ही एक गतिशील संकल्पना असून त्याच्या काही मर्यादा विचारात घेऊनही देशातील भांडवलाची गरज जाणण्याचे ते एक उपयुक्त असे साधन आहे. आवश्यक असणारी आकडेवारी दीर्घकाळाची माहिती देणारी असेल तर ICOR अधिक वास्तव राहील.

Rajdhani
DATE / /

सारांश

अशा तऱ्हेने नियोजनाची आखणी व अंमलबजावणी करण्यासाठी भांडवल उत्पादन प्रमाणाची संकल्पना उपयोगी पडते.

अप्रगत राष्ट्रात भांडवल उत्पादन प्रमाण कमी असावे की जास्त असावे त्याबाबत एक निष्कर्ष काढता येणार नाही परिस्थितीनुरूप ते ठरविणे योग्य ठरते.

संदर्भ सूची

बी.ए. भाग तीन. नियोजनाचे अर्थशास्त्र यातील आर्थिक नियोजन या पाठातून माहिती घेतली आहे.

1) कविमंडन – विकासाचे अर्थशास्त्र व नियोजन.

2) डॉ. लीला पाटील - विकास आणि नियोजनाचे अर्थशास्त्र.

3) भोसले काटे - विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन.

प्रमाणपत्र

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
श्री. स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले

अर्थशास्त्र विभाग
सन:- 2018-19
विषय:- नियोजनाचे अर्थशास्त्र

प्रमाणित करण्यात येते की,
कुमारी:- प्रियांका रामराव देशमुख.
वर्ग:- B.A. III
रोल क्रमांक :- 3015
हिने सन 2018-19 या शैक्षणिक वर्षात अर्थशास्त्र (नियोजनाचे अर्थशास्त्र) या विषयाचे प्रकल्प काम पूर्ण केले आहे कामाचा दर्जा आणि मिळालेले गुण विचारात घेऊन हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

विषय शिक्षक
मोरे सी.एस.

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. A. III

2022-23

Ref. No. KCCT / Date : 05/04/2023

Department of History

बी. ए. 3 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. ६ मध्ये सर्व विषयांसाठी प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी १० गुण देण्यात येणार आहेत. तरी त्यासंदर्भातील सविस्तर माहिती आणि प्रकल्पाचे विषय सोमवार, दि. १० एप्रिल २०२३ रोजी सकाळी ८.३० वा. इतिहास विभागात देण्यात येणार आहे. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी वेळेत उपस्थित रहावे.

प्रा. ए. ए. पटेल
Head
Department Of History
K.C.College, Talmavale

Kakasaheb Chavan College, Talmavale
History Department Estd • 1971
Tal. Patan, Dist. - Satara

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले, ता.पाटण(सातारा)

Ref. No. KCCT / Date : 03/05/2023

Department of History

बी. ए. 3 मधील सर्व विद्यार्थ्यांना कळविण्यात येते की, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या नियमांनुसार सेम. ६ मध्ये सर्व विषयांसाठी प्रकल्प अनिवार्य असून त्यासाठी १० गुण देण्यात येणार आहेत. तरी सर्व विद्यार्थ्यांनी शनिवार, दि. ०६ मे २०२३ पूर्वी आपले प्रकल्प इतिहास विभागामध्ये जमा करावेत. त्यानंतर आलेल्या प्रकल्पांचा विचार केला जाणार नाही. त्यामुळे होणाऱ्या नुकसानीस कॉलेज जबाबदार राहणार नाही, याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

प्रा. ए. ए. पटेल
Head
Department Of History
K.C.College. Talmavale

Kakasaheb Chavan College, Talmavale, Tal-Patan, Dist.-Satara — History Department Estd • 1971

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले, ता. पाटण (सातारा)

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur
काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417
Re-accredited by NAAC with 'B+' Grade (CGPA 2.68)

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil Ex.Minister, Revenue Relief & Rehabilitation Public Works, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in, kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT / Date : 26/05/2023

Department of History

Sr. No.	Name of the Student	Name of the Project
1	Achare Akash Sayaji	माहिती संकलनाच्या पद्धती
2	Bharati Aruna Jaysing	
3	Botre Mayur Shankar	
4	Botre Sakshi Dilip	पुराभिलेखागाराचा अर्थ
5	Chalke Rajendra Sanjay	
6	Marathe Nikita Gopal	
7	Fhadatre Aniket Mahadev	इतिहासाच्या पद्धती आणि उपयोजन
8	Pachupate Bhushan Uttam	
9	Patil Kiran Mahadev	
10	Jadhav Monali Maruti	वस्तुसंग्रहालय
11	Patil Rushikesh Kishor	
12	Patole Poonam Mohan	
13	Sutar Rohit Tukaram	पुराभिलेखागारातील कागदपत्रांचे प्रकार
14	Shewale Gaurav Ananada	
15	Suryawanshi Ganesh Suresh	
16	Sutar Pranay Rajaram	सर्वेक्षण पद्धती
17	Swami Tejal Jivan	
18	Borge Pooja Sanjay	
19	Dhadam Surykant Ananda	इतिहासाचे प्रकार
20	Nivdunge Devanand Rajesh	
21	Shelar Rohan Prakash	

Shri. A. A. Patel
Head
Department Of History
K.C.College, Talmavale

Kakasaheb Chavan College, Talmavale, Tal-Patan, Dist.-Satara ★ History Department Estd.-1971

Dr. Arun Gade
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले, ता.पाटण(सातारा)

Ref. No. KCCT /

Date : 26/05/2023

CERTIFICATE

This is to certify that, **Department of History** conducted **Project Work** in five courses on various topics during the academic year 2022-2023 at B.A. Part III semester VI. **21 students** completed and submitted successfully their project work to the college as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Dr. Arun Gade
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

Kakasaheb Chavan College, Talmavale

Tal. Patan. Dist. Satara

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Department of History

PROJECT 2022-23

Subject : "पुराभिलेखागाराचा अर्थ"

Sr. No.	Roll No.	Name of the Student
1.	3006	बोत्रे साक्षी दिलीप
2.	3007	चाळके राजेंद्र संजय
3.	3031	मराठे निकिता गोपाळ

Subject Teacher : "डॉ. आर. ढोके"

K. C. College Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)
Page No.
Date

पुराभिलेखागाराचा अर्थ -

अभिलेख (Record) म्हणजे मानवाच्या प्रगतीचा आलेख दर्शविणारी कागदपत्रे होय. मो. वि. भाटवडेकर यांच्या मराठी पर्याय शब्दकोशामध्ये अभिलेख शब्दाचा अर्थ 'इतिहासाचे लिखित साधन, ऐतिहासिक कागदपत्र, ऐतिहासिक महत्वाचा आलेख, ताम्रपट, शिलालेख, सनद' असा दिला आहे.

जी कागदपत्रे अंगीकृत कार्याच्या संदर्भात आणि कार्याचाच एक भाग म्हणून निर्माण होतात व ती काही काळ किंवा कायम स्वरूपात जपून ठेवावी लागतात, त्यांना शासकीय परिभाषेत 'अभिलेख' म्हणतात. इतिहासोपयोगी जुन्या कागदपत्रांना 'पुराभिलेख' असे म्हणतात. हे अभिलेख कोणत्याही शासनाने किंवा संस्थेने आपल्या कामाच्या संदर्भात निर्माण केलेले असतात. तसेच काही अभिलेख हे खाजगीही असतात.

पुराभिलेखागार म्हणजे पुरातन-जुने असे उपयुक्त अभिलेख म्हणजेच दस्तऐवज किंवा कागदपत्रे ठेवण्याचे ठिकाण होय. ऐतिहासिक दस्तऐवज, राज्यकारभाराची कागदपत्रे, हिशोबाची कागदपत्रे ज्या ठिकाणी जतन करून ठेवली जातात त्या ठिकाणास दफ्तरखाना (Record office) किंवा पुराभिलेखागार असे म्हणतात. 'पुराभिलेखागारास' इंग्रजीमध्ये 'Archives' म्हणतात. पुराभिलेखागारामध्ये मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश टाकणारे जे पुरावे म्हणजेच साधने असतात त्यांना 'पुराभिलेखीय साधने (Archival Sources)' असे म्हणतात. ही साधने प्रकाशित व अप्रकाशित स्वरूपाची असतात. या साधनांच्या आधारे अज्ञात इतिहासावर प्रकाश टाकता येतो. ज्ञात इतिहासामध्ये नव्याने भर टाकता येते. पुराभिलेखागारामधील साधने ही अस्सल, प्राथमिक, अव्वल दर्जाची असतात. त्यामुळे या साधनांच्या आधारे केलेले संशोधन, लेखन हे अत्यंत विश्वसनीय आणि दर्जेदार ठरते.

पुराभिलेख म्हणजे हाताने लिहलेले लिखाण. कागदाचा शोध लागण्यापूर्वी झाडाच्या सालीपासून विशेषत: शालवृक्षाच्या सालीपासून बनलेल्या ताडपत्रावर लेखन केले जात असे. तथापि तेव्हा लिहिणे ही अत्यंत दुर्मिळ गोष्ट होती. कागदाचा शोध लागल्यानंतर लिहिणे सोपे झाले, तरीही हस्तलिखित एकच प्रत असे. ती पिढ्यानपिढ्या जतन करून ठेवली जात असे. कालांतराने त्या प्रतीवरून कोणीतरी दुसरी प्रत म्हणजेच नक्कल करून ठेवत असे. त्यामुळे या हस्तलिखित ग्रंथांचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

पुराभिलेखीय साधने म्हणून अशी हस्तलिखिते जतन करून ठेवली जाऊ लागली. भारतात प्राचीन काळापासून अठराव्या शतकापर्यंत लिहिल्यात आले(ले) धार्मिक ग्रंथ, आत्मचरित्रे, परकीय प्रवाशांची प्रवासवर्णने, बखरी यासारखी साधने पुराभिलेखागारांमध्ये जतन करून ठेवल्यात आलेली दिसतात. उदा., कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, वैदिक वाङ्मय जैन व बौद्ध वाङ्मय, ज्ञानेश्वरी इत्यादी.

कागदाचा शोध लागल्यानंतर व पुढे छापखान्याचा शोध लागल्यानंतर हस्तलिखिते छापील ग्रंथ स्वरूपात तयार होऊन त्याच्या अनेक प्रति काढल्या जाऊ लागल्या. अशा दुर्मिळ ग्रंथाचे जतनही पुराभिलेखागारांमध्ये केले जाते. पुराभिलेखागारातील कागदपत्रांची रजिस्टरमध्ये नोंद केलेली असते व विशिष्ट क्रमाने ती रुमालात बांधून ठेवलेली असत(े). त्या रुमालांना, विविध खात्याच्या फाईल्सना, दुर्मिळ ग्रंथांना क्रमांक दिले(ले) असतात. त्यामुळे संशोधकांना रजिस्टर पाहून आपल्या संशोधन विषयाशी संबंधित कागदपत्रे अभ्यासणे सोयीचे होते.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

• पुराभिलेखागारांची स्थापना -

अ) युरोपातील पुराभिलेखागार -

युरोपामध्ये कागदावर लेखन करण्याचा इतिहास ग्रीस आणि रोमन राज्याच्या अस्तित्वापासून सापडतो. युरोपमधील दप्तरखान्याची सुरुवात फ्रेंच राज्यक्रांतीपासून झाली. फ्रान्सने आपल्या राष्ट्रीय अभिलेखागाराची स्थापना सन 1789 मध्ये केली. इंग्लंडम(ध्ये) सन 1838 मध्ये झालेल्या 'पब्लिक रेकॉर्ड ॲक्ट' नंतर शासकीय अभिलेखाग(ार) स्थापन करण्यात आले. इंग्लंडप्रमाणेच युरोपमधील इतर देशातही पुराभिलेखागारांची स्थापना झाली. प्रत्येक देशाच्या सरकारने अभिलेखांचे शास्त्रशु(द्ध) जतन करून ठेवण्यासाठी शासकीय पुराभिलेखागारांचे निर्मिती केली आहे. देशाच्या राजधानीच्या ठिकाणी एक मध्यवर्ती पुराभिलेखागार व अन्य पुराभिलेखागारे देशातील महत्वाच्या शहरांमध्ये स्थापना केलेली दिसून येतात. भारतातही अशा स्वरूपाची पुराभिलेखागारे सुरू करण्यात आली आहेत.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

ब) भारतातील पुराभिलेखागार -

भारतात ऐतिहासिक कागदपत्रांचे जतन करून ठेवण्याची जाणीव युरोपियन देशांप्रमाणे नव्हती. मध्ययुगीन कालखंडात मोठ्या राजघराण्यांनी शासकीय कागदपत्रांचे जतन केल्याचे आढळते. शासकीय दप्तरखाने मध्ययुगापासून तयार झाले होते. मात्र त्यांचे स्वरूप आजच्या सारखे नव्हते. मुघलांनी आपला दप्तरखाना बगदादच्या खलिफाच्या धर्तीवर ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता त्यामुळे तत्कालीन इतिहासाची साधने मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

भारतामध्ये ब्रिटीशांचा अंमल सुरू झाल्यानंतर त्यांनी दप्तरखान्याकडे विशेष लक्ष देण्यास सुरूवात केली. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी भारताची प्रांतवार विभागणी केली. बंगाल, मद्रास, मुंबई असे प्रांत निर्माण केले. प्रांताचा कारभार मुख्य शहरातून म्हणजेच राजधानीच्या ठिकाणाहून केला जाऊ लागला व तेथेच प्रांताचे दप्तरखाने सुरू केले. सर्वप्रथम ब्रिटिशांनी मद्रास येथे सन १८१८ मध्ये पहिल्या पुराभिलेखागाराची निर्मिती केली. त्यानंतर लगेचच पुढील वर्षी कलकत्ता येथे दुसरे पुराभि-लेखागार सुरू केले. १५ सप्टेंबर १८२१ रोजी मुंबई पुराभिलेखागाराची स्थापना झाली. ब्रिटिशांची सत्ता भारतात अबाधित रहावी. इंग्लंडमधून भारतात येणाऱ्या अधिकाऱ्यास भारताबाबतची माहिती व्हावी आणि राज्यकारभार करणे सोयीचे व्हावे यासाठी या पुराभिलेखागाराची निर्मिती केली होती.

भारताची राजधानी ब्रिटिशांनी सुरूवातीस कलकत्ता ही केली. तेथे सन १८९१ मध्ये 'इंपिरियल रेकॉर्ड ऑफिस'ची स्थापना केली. या दप्तरखान्याचे प्रमुख म्हणून डॉ. जी. डब्ल्यू. फॉरेस्ट यांची नेमणूक केली. पुढील काळात अशा स्वरूपाचे दप्तरखाने नागपूर, लाहोर, पाटणा, अलाहाबाद, गोहत्ती, कटक, श्रीनगर या ठिकाणी सुरू केले.

भारतात काही नवीन अस्तित्वात आलेल्या राज्यांमध्ये अद्याप पुराभिलेखागारांची स्थापना झालेली नाही. तर काही राज्यामध्ये अभिलेखागाराच्या एकापेक्षा जास्त शाखा आहेत. भारतात केंद्र शासनाच्या पुराभिलेखागाराशिवाय उत्तर प्रदेश २, केरळ २, गुजरात २, महाराष्ट्र ५, मध्यप्रदेश ५, राजस्थान २। आणि बाकीच्या राज्यात प्रत्येकी एक अभिलेखागार आहे. पत्रसंख्येच्या दृष्टीने राजस्थानचे बिकानेर येथील अभिलेखागार सर्वात मोठे असून याचा क्रमांक लागतो.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Page No.
Date

क) महाराष्ट्रातील पुराभिलेखागार -

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यातील राज्यकारभाराच्या कागदपत्रांचे व्यवस्थित जतन करून ठेवले होते. तथापि सन 1689 मध्ये रायगड मुघलांच्या ताब्यात गेल्यानंतर त्यांनी रायगडावरील दप्तरखाना जाळून टाकला. जिंजी येथील राजाराम महाराजांच्या दप्तरखान्याची अवस्थाही तशीच झाली (1698). शाहू महाराजांच्या सुटकेनंतर राज्याभिषेकानंतर त्यांनी 1708 मध्ये सातारा येथे राजधानी करून नवीन सनदा देण्यास सुरूवात केली. छत्रपती शाहू महाराजांच्या दप्तरखान्याची अवस्थाही तशी झाली. छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीपासूनची सर्व कागदपत्रे पेशवे दप्तरात किंवा एलिनेशन ऑफिसमध्ये मिळतात. पहिल्या बाजीराव पेशव्याने सन 1729 मध्ये पुण्यास शनिवारवाडा बांधला तेव्हा दप्तर पुण्यास आणले. तेव्हापासूनची मराठ्यांची कागदपत्रे सुसंगतवार सापडतात. सन 1764 ते 1796 या काळात हे दप्तर नाना फडणवीस यांच्या ताब्यात होते. दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात हे दप्तर पुन्हा शनिवारवाड्यात आणले. सन 1808 मध्ये शनिवारवाड्यास आग लागल्यानंतर हे दप्तर गोविंदराव काळे व बाजी नाईक बारामतीकर यांच्या घरी ठेवण्यात आले. मराठा सत्तेच्या ऱ्हासानंतर ब्रिटिशांनी हे दप्तर व नाना फडणवीस यांच्याकडील काही दप्तर, इतर ऐतिहासिक घराण्यातील काही कागदपत्रे व रुमाल यांचे एकत्रीकरण केले.

संपूर्ण भारतात ब्रिटिशांचे वर्चस्व निर्माण झाल्यानंतर महाराष्ट्रात पुराभिलेखागाराची निर्मिती झाली. 17 व्या शतकापासून मुंबई ब्रिटिशांच्या कारभाराचे प्रमुख केंद्र होते. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राज्यकारभाराची कागदपत्रे मुंबई येथील पुराभिलेखागारामध्ये ठेवलेली आहेत. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर महाराष्ट्रात महत्वाच्या शहरामध्ये पुराभिलेखागारा निर्माण करण्यात आली. त्यामध्ये त्या-त्या भागातील महत्वाची कागदपत्रे ठेवण्यात आलेली आहेत. महाराष्ट्रात अनेक पुराभिलेखागारे आहेत. त्यापैकी काही सरकारी, तर काही खाजगी आहेत. महाराष्ट्रातील शासकीय पुराभिलेखागारामध्ये मुंबई, पुणे, कोल्हापूर, औरंगाबाद आणि नागपूर येथील पुराभिलेखागाराचा समावेश होतो.

याशिवाय भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे, वि. का. राजवाडे इतिहास संशोधन मंडळ, धुळे, विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

यासारख्या सरकारमान्य संस्थांची पुराभिलेखागारे महाराष्ट्रात आहे.

ड] पुराभिलेखागाराचे प्रकार -

स्वातंत्र्यानंतर काळात भारतात शासकीय, निमशासकीय आणि खाजगी पुराभिलेखागारे किंवा दप्तरखाने निर्माण झाले. या सर्व पुराभिलेखागारांच्या मार्गदर्शनासाठी व विकासासाठी एक वेगळा आयोग स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्माण झाला. पुराभिलेखागाराचे प्रामुख्याने पुढील प्रकार आहेत.

1] शासकीय पुराभिलेखागार -

शासकीय पुराभिलेखागारामध्ये मध्यवर्ती सरकार व प्रांतिक सरकारच्या अखत्यारीतील पुराभिलेखागारांचा समावेश होतो. यामध्ये दिल्ली येथील भारताचे राष्ट्रीय पुराभिलेखागार, मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथील पुराभिलेखागारे व विविध प्रांतामधील महत्वाच्या शहरामध्ये असणारी शासकीय पुराभिलेखागारे इत्यादींचा समावेश होतो. शासकीय पुराभिलेखागारामधून प्राचीन काळापासूनची, विविध राजघराण्यांची ब्रिटिशकालीन स्वातंत्र्योत्तर काळातील तसेच सरकारच्या विविध खात्यांची महत्वाची कागदपत्रे व्यवस्थित जतन करून ठेवलेली असतात. या कागदपत्रांचा उपयोग संशोधनाशिवाय शासनाची धोरणे ठरविण्यासाठी होतो.

अ] राष्ट्रीय पुराभिलेखागार, दिल्ली -

दिल्ली येथील राष्ट्रीय पुराभिलेखागारात 1857 च्या उठावापूर्वीचे कागदपत्रे व उठावानंतरची कागदपत्रे असे दोन विभाग आहेत. या पुराभिलेखागारात ईस्ट इंडिया कंपनी व ब्रिटिश सरकार या दोघांचीही कागदपत्रे आहेत. ती कागदपत्रे मुख्यत: फार्सी, उर्दू, हिंदी, मराठी, संस्कृत, बंगाली इत्यादी भाषामध्ये आहेत. यापैकी फार्सी भाषेतील काही कागदपत्रांची बृहत्सूची 'कॅलेंडर ऑफ पर्शियन कॉरस्पाँडन्स' या नावाने 11 खंडात प्रकाशित झाले आहे. याशिवाय फोर्ट विल्यम कॉरस्पाँडन्स काही युरोपीय प्रवासवृत्ते, काही भारतीय भाषांतील कागदपत्रांच्या सूची प्रकाशित झाल्या आहेत. जगातील अनेक दप्तरखान्यातून मिळविलेले भारतविषयक सूक्ष्मपट (सुमारे २५०) या पुराभिलेखागारात आहेत. या

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

राष्ट्रीय अभिलेखागाराची एक शाखा भोपाळ येथे असून त्यामध्ये पूर्वीच्या मध्य प्रांतातील काही कागद आहेत. याशिवाय जयपूर, पाँडेचरी येथेही राष्ट्रीय अभिलेखागाराची शाखा आहे.

ब) मुंबईचे शासकीय पुराभिलेखागार -

मुंबई पुराभिलेखागाराची स्थापना तत्कालीन मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांच्या प्रेरणेने सन १८२१ मध्ये झाली असून ते एल्फिन्स्टन कॉलेज इमारतीच्या पश्चिम भागात आहे अत्यंत संपन्न व व्यवस्थित असणाऱ्या या दप्तरखान्यात ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीपासून स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंतच्या वसाहत कालखंडातील, स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सर्व महत्वाची शासकीय कागदपत्रे आहेत. तेथील कागदपत्रांचे रेसिडेंटचे, दप्तर, सचिवालयातील विविध विभागांचे दप्तर, शिरस्ते दप्तर, खाजगी दप्तर, छापील दप्तर असे पाच भागात विभाजन करण्यात आलेले आहे. या पुराभिलेखागारातील सर्वात जुना अभिलेख १६३० चा आहे. मराठ्यांच्या, ब्रिटिश कालखंडाचा आणि अन्य विषयाचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी मुंबईचे पुराभिलेखागार अत्यंत महत्वाचे आहे.

४) पुणे येथील शासकीय पुराभिलेखागार -

या पुराभिलेखागाराचा उल्लेख पेशवे दप्तर किंवा एलिनेशन ऑफिस असाही केला जातो. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या कागदपत्रांचा समृद्ध असा हा दप्तरखाना आहे. हा दप्तरखा पुण्याची किंबहुना महाराष्ट्रातील शासन आहे. या पुराभिलेखागाराची स्थाप १ सप्टेंबर १८९१ रोजी झाली. या दप्तरातील कागदपत्रांचे महत्व ओळखून न्या. म. गो. रानडे यांनी ही कागदपत्रे अभ्यासकांसाठी खुली करावीत यासाठी अनेकदा आंदोलन केले होते. त्यास यश येऊन पुढे जदुनाथ सरकार व रियासतकार. गो. स. सरदेसाई यांनी पेशवे दप्तराचे ४५ खंड प्रसिद्ध केले. सरकारांनी पुण्याच्या रेसिडेन्सीची कागदपत्रे जमवून त्याचे १५ खंड प्रसिद्ध केले. त्यानंतर डॉ. पी. एम. जोशी व डॉ. व्ही. जी. खोबरेकर यांनी पेशवे दप्तरातील इतर कागदपत्रे प्रसिद्ध केली.

पेशवे दप्तरातील कागदपत्रे मोठ्या प्रमाणात मोडी लिपीत आहेत. मोडी कागदपत्रां दप्तरे ३९ हजार असून त्यातील

K. C. COLLEGE, Talmavale, Tal-Patan, (Satara) Estd 1969

Page No. Date

सर्व कागद तीन कोटींच्यावर आहेत पेशवे दप्तरात कागदपत्रांचे ३६ विभ आहेत त्यामध्ये शाहू दप्तर, रोजकीर्द (रोजच्या खर्चाच्या नोंदी) घडणी (आर्थिक व्यवहाराचे दप्तर), प्रांत अजमास (प्रांताच्या हिशेबाचे कागद), पागा, आंग्रे दप्तर यासारख्या विभागांचा समावेश होतो. पेशवे दप्तरात मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या इतिहासाची कागदपत्रे आहेत.

3] कोल्हापूर पुराभिलेखागार -

या पुराभिलेखागारात मराठेकालीन मराठी व फारस कागदपत्रांचा समावेश अधिक आहे. याचे पारसनिशी, निवडी, चिटणी-शी, जमेनिशी, हुजूर खाजगी इत्यादी विभाग आहेत. ही सर्व कागदपत्रे मोडी लिपीत असून ती सुमारे तीन हजार रुमालात बांधून ठेवली आहे यात कोल्हापूर छत्रपतींचा पेशवे, पटवर्धन, सावंतवाडीकर, निजाम, पोर्तुगीज, इंग्रज, कर्नाटकचे पाळेगार यांच्याशी झालेला पत्रव्यवहार आहे गगनबावडा, विशाळगड, इचलकरंजी, तोरगल, कागल इत्यादी संस्थाने विल झाल्यावर त्यांच्याकडील कागदपत्रे या दप्तरखान्यात जतन करून ठेवण्यात आलेली आहेत. 1844 ते 1949 पर्यंतचे अभिलेख या पुराभिलेखागारात विविध खातेनिहाय 40 हजार बस्ते आहेत. राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळातील सर्व कागदपत्रे येथे उपलब्ध आहेत. कोल्हापूर संस्थानच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक कलाविषयक इत्यादी अभ्यासासाठी हे पुराभिलेखागार संशोधकांसाठी खूप मोलाचे आहेत.

2] खाजगी संशोधन संस्थांचे दप्तरखाने -

शासकीय पुराभिलेखागारांशिवाय काही खाजगी संशोधन संस्थांकडे महत्वाची कागदपत्रे व वस्तूंचा संग्रह आहे. उदा., तंजावरचा सरस्वती महाल संग्रह अत्यंत समृद्ध आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाशी संबंधीत हजारो मोडी कागदपत्रे या संग्रहात आहेत. मद्रास, कलकत्ता, त्रिवेंद्रम येथेही असे संग्रह आहेत.

महाराष्ट्रात भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे. वि. का. राजवाडे इतिहास संशोधन मंडळ, धुळे, विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर यासारख्या खाजगी सरकारमान्य संस्थांची पुराभिलेखागारे आहेत.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)
Page No.
Date

1] <u>भारत इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे</u> -

भारतात अत्यंत नामवंत असलेल्या पुणे येथील भारत इतिहास संशोधक मंडळाची स्थापना इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे यांनी केली. त्यांनी व अन्य संशोधकांनी महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर फिरून अनेक ठिकाणची दप्तरे शोधून अस्सल ऐतिहासिक कागदपत्रे जमा केली. अनेक कागदपत्रांच्या हाताने नकला बनविल्या. या मंडळात काम करणाऱ्या विविध संशोधकांनी जी कागदपत्रे जमा केली ती त्या त्या संशोधकाच्या नावाने ओळखली जातात. उदा., सिकंदरलाल उत्तार संग्रह, श्री. द. वि. आपटे, प्रा. रा. वि. ओतुरकर, प्रा. ग. ह. खरे संग्रह, चंद्रचूड दप्तर इत्यादी.

भारत इतिहास संशोधन मंडळामध्ये मराठ्यांच्या इतिहासाची शिवकालीन व पेशवेकालीन तसेच विविध घराण्यांची, विविध विषयांवरील कागदपत्रे आहेत. उदा., चिंचवड संस्थानची कागदपत्रे, चिपळूण घराण्याची कागदपत्रे, इचलकरंजीच्या घोरपडे घराण्याची कागदपत्रे, जेजुरी देवस्थानी कागदपत्रे, ज्योतिषविषयक कागदपत्रे, साधारण ६० बखरी, मंडळाने वेळोवेळी प्रसिद्ध केलेली त्रैमासिके, इतिवृत्त, स्वीय ग्रंथमाला, पुरस्कृत ग्रंथमाला इत्यादींचा मोठा संग्रह मंडळाकडे आहे. खाजगी दप्तरखान्याचा विचार करता मंडळाकडील कागदपत्रे, रुमाल व ऐतिहासिक वस्तू त्यांचा संग्रह इतिहासलेखनासाठी महत्वाचा आहे.

2] <u>राजवाडे संशोधन मंदिर, धुळे</u> -

पुण्यातील भारत इतिहास संशोधन मंडळातून बाहेर पडल्यानंतर राजवाडे धुळे येथे गेले व तेथे त्यांनी आपले संशोधनाचे कार्य चालू ठेवले. राजवाड्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या स्मरणार्थ धुळ्यामध्ये 'राजवाडे संशोधन मंदिरा'ची स्थापना करण्यात आली. येथे कागदपत्रांच्या संग्रहाबरोबरच दुर्मिळ नाणी, मूर्ती यांचाही चांगला संग्रह आहे. राजवाडे यांनी गोळा केलेली कागदपत्रे पुढे 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने' या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आली. या मंडळातर्फे 'संशोधक' नावाचे त्रैमासिक प्रसिद्ध करण्यात येते. राजवाडे यांचे सर्व प्रकारचे साहित्य प्रसिद्ध करण्याचा मंडळाचा संकल्प असून त्याचे दोन खंड प्रसिद्ध केले आहेत. दरवर्षी अनेक कागदपत्रांची भर या

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal.Patan, (Satara)

मंडळात पडते. खानदेशाचा सूक्ष्म इतिहास मिळण्याची त्यामुळे शक्यता निर्माण झाली आहे.

3] समर्थ वाग्देवता मंदिर, धुळे -

या संग्रहालयात समर्थ रामदासांच्या संदर्भातील अनेक कागदपत्रे आहेत. संत महंताच्या संदर्भातील काही जुने ग्रंथ येथे आहेत. रामदासाच्या संदर्भातील कागदपत्रांचे चार खंड प्रसिद्ध झाले आहेत.

याबरोबरच औरंगाबाद (एकनाथ संशोधन मंडळ), नागपूर (गोदातीर संशोधन मंडळ), नांदेड आणि नगर येथील खाजगी संस्थानचे दप्तरखाने छोटे असले तरी मोलाचे आहेत. या दप्तरखान्यातून त्या त्या भागातील इतिहासाची माहिती मिळते.

3] महाविद्यालयीन स्तरावरील पुराभिलेखागारे -

काही महाविद्यालये व विद्यापीठांमध्ये त्यांची अशी स्वतःची पुराभिलेखागारे आहेत. उदा., ब्रिटिशकाळात स्थापन झालेल्या पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजचा ऐतिहासिक संग्रह व अभिलेखागारही अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. ही संस्था प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती यांचे प्रगत अध्ययन केंद्र म्हणून ओळखली जाते. येथे मराठ्यांच्या इतिहासाचे एक मोठे संग्रहालय व दप्तरखाना आहे. या संग्रहालयात 10 मोडी कागदपत्रांचे रुमाल आहेत. त्यामध्ये 1750 ते 1850 या काळातील कागदपत्रे आहेत. शिवाय विविध भाषातील भूर्जपत्रे, हस्तलिखिते, दानपट, ताम्रपट, दुर्मिळ ग्रंथ, नकाशे, चित्रे, मायक्रोफिल्म्स आहेत. नाना फडणवीसांचा मेणवली येथील दप्तराचा काही भाग आहे. थावडशी व ग्वाल्हेर येथील पत्रसंग्रह, बाळाजीपंत नातू यांची 11 पत्रे, खर्ड्याच्या लढाईची 682 पत्रे, हरिपंत फडके यांनी अस्सल 684 पत्रे नागपूरकर भोसले यांच्या संदर्भातील 57 कागदपत्रांच्या फाईल्स, दौलतराव शिंदे यांच्या संदर्भातील 1794 ते 1798 या काळातील 443 पत्रे पहिल्या इंग्रज-मराठा युध्दाची 815 कागदपत्रे या दप्तरखान्यात आहेत. त्याचबरोबर परराष्ट्र व्यवहारासंबंधी काही कागदपत्रे आहेत. त्यामध्ये पोर्तुगीजांची 10, फ्रेंचांची 60, इंग्रजांची 775 कागदपत्रे आहेत.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

डेक्कन कॉलेजमधील कागदपत्रांवरून 18 शतकातील शेवटच्या व 19 व्या शतकातील सुरूवातीच्या काळातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक आर्थिक घडामोडींची माहिती मिळते तसेच केतकर, मोहिते, घाटगे, निंबाळकर, खेमसावंत, महाडिक, प्रतिनिधी, चिकुर्डेकर, देशमुख, होळकर इत्यादी राजघराण्यातील कागदपत्रे या संग्रहालात आहेत. बखरी प्रवास वर्णने, भूगोलविषयक पुस्तके 14 व्या व 15 व्या शतकातील दुर्मिळ अशी 40 पुस्तके आहेत. रंगीत चित्रे व छायाचित्रे 125 आहेत. नाण्यांचा संग्रह ताम्रपट, सनदा आहेत. अशाप्रकारे डेक्कन कॉलेजचा दप्तरखाना व संग्रहालय अत्यंत संपन्न असून इतिहास संशोधकांना त्यांच्या संशोधनासाठी खूप उपयोग होतो.

4] <u>विद्यापीठ स्तरावरील पुराभिलेखागारे</u> -

काही विद्यापीठांमध्ये 'पुराभिलेख विभा[ग]' कार्यरत आहेत. विद्यापीठ स्तरावरील पुराभिलेखागारामध्ये कोल्हापूरातील शिवाजी विद्यापिठाच्या बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर ग्रंथालयातील 'दुर्मिळ ग्रंथ विभाग (Archival cell) संशोधकासाठी महत्वाचा आहे. सन 1988 मध्ये या विभागाची स्थापना झाली असून महाराष्ट्रात केवळ शिवाजी विद्यापीठातच हा विभाग कार्यरत आहे. या विभागास विद्यापीठ अनुदान आयोगाची मान्यता आहे. या विभागामध्ये 50,000 दुर्मिळ ग्रंथ, 10,000 हस्तलिखिते अन्य ऐतिहासिक कागदपत्रे मोडी कागदपत्रे, वस्तू, नाणी, नियतकालिके यांचा संग्रह असून संशोधकासाठी तो खूपच उपयुक्त आहे. हंटर, राष्ट्रवीर, अखंड भारत, दिनमित्र, दिनबंधु, समता, जनता, बहिष्कृत भारत इत्यादी वृत्तपत्राच्या फाईल्स येथे आहेत. या विभागास विविध मान्यवर व्यक्तींनी आपल्याकडील दुर्मीळ ग्रंथांचा कागदपत्रांचा संग्रह देणगी दिलेला आहे. त्या-त्या देणगीदारांची नावे त्या संग्रहाना दिलेली आहेत. उदा., धनंजय कीर संग्रह, माधवराव बागल संग्रह, खासेराव सावंत संग्रह, इतिहासभूषण बाबासाहेब देशपांडे संग्रह, बॅ. पी. जी. पाटील संग्रह डॉ. ए. सी. टिकेकर संग्रह राजवैद्य जगताप संग्रह (कोल्हापूरच्या राजघराण्याचे राजवै[द्य] यांचा आयुर्वेदावरील ग्रंथाचा संग्रह) वाकसकर संग्रह (बडोद्याचे इतिहास[कार]) कॉम्रेड गोविंदराव पानसरे संग्रह. येथील कागदपत्रांवरून कोल्हापूर[च्या] इतिहासाची, ब्राम्हणेतर चळवळीची माहिती मिळते.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Page No. Date

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या मराठी विभागाच्या संग्रहातदेखील काही हस्तलिखित आहेत.

५] देवस्थानची दफ्तरे -

मठ मंदिर किंवा विहारातील संग्रहातून मिळणाऱ्या कागदपत्रांवरून धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश पडतो. एखाद्या गावातील देवस्थानचा किंवा गावाचा धार्मिक इतिहास अभ्यासताना त्या देवस्थानची व्यवस्था पाहणाऱ्या समितीची सर्व कागदपत्र किंवा त्याकडून राजदरातून मिळालेल्या देणग्या, जमिनी यांची माहिती देवस्थानच्या दफ्तरातून मिळते. उदा., कोल्हापूरच्या अंबाबाई मंदिराचा इतिहास अभ्यासायचा असेल तर पश्चिम महाराष्ट्रात देवस्थान समितीचा दफ्तरखाना उपयुक्त ठरू शकतो.

६] व्यवसाय किंवा औद्योगिक पुराभिलेखागार (Business Archives) -

इंग्लंड अमेरिका स्पेन यासारख्या देशात व्यावसायिक किंवा औद्योगिक पुराभिलेखागारे आहेत. इंग्लंडमध्ये सन १९३४ पासून 'बिझिनेस अर्काइव्हज'चे कार्यालय औद्योगिक इतिहासविषयक संशोधकांना मार्गदर्शन करते. तसेच औद्योगिक कार्यालयांना संशोधनाला प्रवृत्त करून अभिलेखांचे जतन असे करावे याचे मार्गदर्शन करते.

अमेरिकेच्या राष्ट्रीय पुराभिलेखागाराचे तीन विभाग आहेत. त्यापैकी पहिला विभाग औद्योगिक अभिलेख विभाग आहे. यामध्ये वाहतूक मजूर यांच्याबाबतचे नियम - कायदे, औद्योगिक कलह, उत्पादनाशी संबंधित असलेले प्रश्न, वितरण या संबंधीचा पत्रव्यवहार आहे. तसेच अमेरिकेत 'युनियन ऑफ चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीज' या औद्योगिक संस्थेने अद्यावत पद्धतीने औद्योगिक कागदपत्रांचे जतन केले आहे. तर व्हर्जिनिया विद्यापीठाने लोखंड - उद्योगाचा दफ्तरखाना उभा केला आहे. मिशीगन विद्यापीठाचे लाकूड उद्योग, लुसियाना विद्यापीठाने बागायत उद्योग, न्यू बेरी ग्रंथालयाने रेल्वे दफ्तर आणि बोस्टन विद्यापीठाने 'बिझिनेस हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड' गोळा केली आहेत.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Page No. Date

7] फिल्म संग्रहालय (Film Archives) -

चित्रपट, माहितीपट, दूरदर्शनवरील कार्यक्रमांचे संकलन व जतन करणे यासारख्या बाबी फिल्म संग्रहालयमार्फत केल्या जातात 'इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ फिल्म अर्काइव्हज' मध्ये 77 देशातील 150 पेक्षा जास्त संस्था समाविष्ट आहेत भारताच्या राष्ट्रीय चित्रपट संग्रहालयात 5 डिसेंबर 2018 रोजी देश-विदेशातील विविध विषयांवरील 70 वर्षापूर्वीच्या 2200 लघुपटाचा दुर्मिळ ठेवा मिळाला आहे.

• पुराभिलेखागाराचे महत्व -

21 व्या शतकामध्ये कोणत्याही विषयाशी संबंधित माहिती महाजालाव्दार (इंटरनेटव्दारा) उपलब्ध होत असले तरी जुन्या कागदपत्रांचे जतन करणारी पुराभिलेखागारे व त्यातील विविध स्वरूपाची साधने आजही तितकीच महत्वाची आहेत अभिलेखागार किंवा दप्तरखाना हा केवळ जुने दप्तर संग्रहित करणारा किंवा जपून ठेवणारा विभाग राहिलेला नाही. तर, अभिलेखागारात संग्रहित केलेल्या साधनांचा अभ्यास केल्याशिवाय प्रशासनाची पुढील वाटचाल करणे अशक्य आहे. शासकीय अधिकारी, संशोधक, सामान्य व्यक्ती यांच्या दृष्टीने पुराभिलेखीय साधने अत्यंत महत्वाची ठरतात.

1] इतिहास संशोधनासाठी प्रथम दर्जाचे स्त्रोत -

इतिहास संशोधक आणि विद्यार्थी यांना त्यांच्या संशोधन विषयासंबंधीत अभिलेख पुराभिलेखागारात मिळतात. संस्थानकालीन किंवा ब्रिटिशकालीन आणि आधुनिक महाराष्ट्र, आधुनिक भारतासंबंधी कोणत्याही विषयाची माहिती अभिलेखागारात मिळते. ब्रिटिशांनी केलेले सत्ता संपादन किंवा संस्थानातील राज्यकर्ते त्यांच्या लष्करी हालचाली, दळणवळण, शेती, पाणीपुरवठा, नागरी सुविधा, उद्योगधंदे, बंदरांचा विकास, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, रस्ते, धरणे इत्यादी विषयांची माहिती पुराभिलेखागारात मिळते येथील माहितीच्या आधाराशिवाय संशोधन पूर्ण होऊ शकत नाही. अनेक संशोधकांनी आपली संशोधन पुस्तके अभिलेखागारातील रेकॉर्डचा अभ्यास करून लिहिली आहेत. शास्त्रशुध्द इतिहासाची मांडणी करण्याकरीता पुराभिलेखीय साधने महत्वाची आहेत.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Page No. | Date

2] प्राथमिक संदर्भ साधनांची उपलब्धता -

पुराभिलेखागारांमुळे, प्राथमिक, अव्वल दर्जाची साधने मिळतात. या साधनांच्या आधारावर केलेले संशोधन, लेखन दर्जेदार विश्वसनीय ठरते.

3] राष्ट्रीय वारशांचे जतन -

कोणत्याही राष्ट्राचा इतिहास दप्तरखान्याच्या आधाराशिवाय लिहिला जाऊ शकत नाही. संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा भावी पिढीसाठी जतन करण्याचे कार्य अभिलेखागारे करीत असतात. पुराभिलेखाद्वारा ऐतिहासिक वारसा पुढील पिढ्यांना हस्तांतरित करता येतो. राष्ट्राचे ऐतिहासिक कालातील जीवन, समाजपद्धती, आर्थिक व्यवहार, शिक्षण, औद्योगिक प्रगती अशा अनेक विषयांची माहिती पुराभिलेखागारात मिळते.

4] सामान्य नागरिकांसाठी उपयुक्त -

सामान्य माणसांनाही रेकॉर्डची वेळोवेळी गरज भासते. शासनाने घेतलेले विविध निर्णय, जुने कायदे किंवा नियम, शासकीय गॅझेटमधील उतारे, इनाम जमीनविषयक माहिती, वंशावळ यांची गरज काहीवेळा सामान्य माणसाला भासू शकते. अशा प्रति पुराभिलेख विभागाच्या संचालकांनी प्रमाणित करून दिल्यानंतर सदर प्रती न्यायालयात मान्य केल्या जातात. उदा., लग्नानंतर एखाद्या स्त्रीचे बदललेले नाव गॅझेटमध्ये आले असेल तर गॅझेटची संचालकांनी प्रमाणित केलेली प्रतच न्यायालयामध्ये मान्य केली जाते. याप्रकारे सामान्य माणसाच्या हक्कांचे साक्षीदार दप्तरखान्यात सुरक्षित असतात.

शासनामार्फत प्रकाशित झालेल्या कोणत्याही प्रकाशनाचे जतन करण्याचे काम पुराभिलेख विभागामध्ये केले जाते. त्यामध्ये केंद्र तसेच राज्य शासनाच्या राजपत्रांचा समावेश आहे. सर्वसामान्य नागरिकांना या राजपत्रांचा खाजगी कामासाठी किंवा त्यांचे हक्क शाबीत करण्यासाठी उपयोग होतो.

5] प्रकाशने -

काही पुराभिलेखागारे आपली नियतकालिके प्रसिद्ध करतात.

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

त्यातून संशोधकांना आपल्या संशोधन विषयाशी संबंधित उपयुक्त माहिती मिळते. भारतातील राष्ट्रीय पुराभिलेखागार आपली वार्षिक नियमित प्रसिध्द करीत असते. तसेच इतर प्रादेशिक लेखागारेही आपली नियतकालिके प्रसिध्द करतात. याशिवाय आर्काइव्हज ऑफ इंडिया, ॲन्युअल रिपोर्टस् ऑफ नेशन प्रोसिडिंग्ज ऑफ द इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्डस् यामधून अभिलेखागारात कागदपत्रांची अभ्यासकांना माहिती मिळते. त्रिवेंद्रम येथून 'इंडियन हिस्ट्री जर्नल' नावाची संशोधन पत्रिका प्रकाशित होते. कलकत्त्याहून 'एन्शीयंट इंडियन हिस्ट्री' व 'इंडियन हिस्टॉरिकल क्वारटली' या संशोधन पत्रिका निघतात. मराठीमध्ये राजवाडे संशोधक मंडळाचे 'संशोधक' हे त्रैमासिक मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाच्यावतीने प्रसिद्ध होणारे 'इतिहास आणी संस्कृती' हे त्रैमासिक, विदर्भ संशोधन मंडळ व भारत इतिहास संशोधन मंडळाची संशोधन पत्रिका यामधून पुराभिलेखीय साधने प्रकाशित होत असतात, ती संशोधकांना उपयुक्त ठरतात. मुंबई पुराभिलेखागाराने 1984 पासु प्रकाशन शाखा सुरू केली आहे. मुंबई पुराभिलेखागारात परदेशाविषयी असणाऱ्या अभिलेखांची माहिती संकलित करून 'रेकॉर्ड पर्टेनिंग टू फॉरिन कंट्रीज (आफ्रुघाबी ते पर्शिया भाग - 1 व भाग - 2) अशा प्रकारची प्रकाशने प्रकाशित करून परदेशातून येणाऱ्या संशोधकांसाठी अल्पावधीत अभिलेख उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. याप्रमाणे विविध पुराभिलेखांव्दारा प्रकाशित होणारी प्रकाशने संशोधकांसाठी खूप उपयुक्त ठरतात.

6) अभिलेखांचे जतन आणि संवर्धन -

पुराभिलेखांमध्ये कागदपत्रांचे शास्त्रीय पध्दतीने जतन व संवर्धन करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले जाते. कागदपत्रे सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रथम ती निर्जंतुक केली जातात. कागदपत्रांचा वाळवी कीटक यापासून बचाव करण्यासाठी डीडीटी, गॅमाक्झिन, नेप्थॉल थायमॉल पॅराडायक्लोरेट, बेंझीन इत्यादी किटकनाशके वापरली जातात. निर्वात पोकळीत अभिलेख ठेवून किंवा तीव्र जंतुनाशकाची वाफ देऊन अभिलेख निर्जंतुक केले जातात. कागदपत्रांचे आयुष्य वाढविण्यासाठी पुराभिलेखागारातील हवामान नियमित केलेले असते.

पुराभिलेखागारांमध्ये कागदपत्रे दुरूस्त

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal. Patan. (Satara)

कुळ्याचे काम केले जाते. जीर्ण कागद टिश्यू पेपरच्या साहाय्याने लॅमीनेशन करून त्याचे जतन केले जाते. मोठ्या पुराभिलेखागारामध्ये जीर्ण कागदपत्रांचे सूक्ष्मपटाच्या साहाय्याने जतन केले जाते. ज्या पुराभिलेखागारात सूक्ष्मपटवाचक यंत्र आहे तेथे जगातील कोणत्याही खेगारातील लेख त्या सूक्ष्मपट घेतले असता वाचता येतात. यामुळे संशोधकाचा वेळ, श्रम आणि पैसा वाचतो. काही पुराभिलेखागारामध्ये कागदपत्रांच्या झेरॉक्स किंवा फोटोस्टॅट प्रति पुरविल्या जातात.

7] कार्यशाळा व विविध वर्गाचे आयोजन -

मोठमोठ्या पुराभिलेखागारांच्या कामामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर जास्त केला जात असल्याने ते तंत्रज्ञान शिकविण्याचे वर्ग काढून तंत्रज्ञ तयार केले जातात, अभिलेख व्यवस्थापन शास्त्र कार्यशाळांचे आयोजन केले जाते. तसेच महाराष्ट्रातील अनेक पुराभिलेखाद्वार मोडी लिपीचे वर्ग घेतले जातात, त्याद्वारे मोडी लिपीचा प्रसार व संवर्धन केले जाते.

• पुराभिलेखागारातील कागदपत्रांचे (रेकॉर्ड्चे) प्रकार -

पुराभिलेखागारामध्ये हस्तलिखिते, जुने ग्रंथ, राजसत्तांची कागदपत्रे, हिशेबाच्या वह्या, शासकीय कागदपत्रे, आत्मचरित्रे, अहवाल, गॅझेट, वृत्तपत्र इत्यादी साधनांचे जतन करून ठेवलेले असते. ही साधने इतिहास संशोधनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत.

1] शासकीय कागदपत्रे -

शासकीय कागदपत्रे इतिहासाच्या अभ्यासाची अस्सल साधने असतात. त्यामध्ये त्या त्या काळात सत्तेवर असलेल्या राजा, राजवंश, राष्ट्रपती, पंतप्रधान यांनी केलेला पत्रव्यवहार, राज्यकारभार यासंबंधी कागदपत्रे असतात.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळात किंवा नंतर ब्रिटिश संसदेच्या काळात भारतात प्रशासन व्यवस्था निर्माण झाली. ब्रिटिशांनी सरकारी कागदपत्रे रेकॉर्डरूममध्ये सुरक्षित ठेवली, केंद्रीय पुराभिलेखागार उभारले. कागदपत्रांच्या गुप्ततेचा कायदा केला. या कायद्यानुसार सरकारी

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Page No. Date

कागदपत्रे तीस वर्षेपर्यंत गुप्त व सरकारी मानली जातात. तीस वर्षानं तर या कागदपत्रांची छाननी होते. महत्वाची ऐतिहासिक कागदपत्रे प्रत्येक जिल्हाधिकारी कार्यालये, कारागृह, डी. एस. पी. कार्यालय, जिल्हा पातळीवरी शासकीय कार्यालयातून प्रांत सरकारच्या किंवा केंद्र सरकारच्या अभिलेखागारात पाठविली जातात. त्या कागदपत्रांचा इतिहासलेखनासाठी उपयोग होतो. 17 व्या शतकापासून शासकीय पुराभिलेखागारात ही कागदपत्रे जतन करून ठेवलेली आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळातील महत्वाची सरकारी कागदपत्रे ब्रिटिशांच्या विविध योजना, निर्णय याविषयीच्या मूळ हस्तलिखित फाईल्स दिल्लीच्या राष्ट्रीय पुराभिलेखागारात व लंडन येथील इंडिया ऑफिस संग्रहालयात आहेत. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाच्या फाईल्सही येथे आहेत. त्याचबरोबर 17 व्या शतकापासून ते 19 व्या शतकापर्यंतच्या भारतातील वाटचालीची असंख्य कागदपत्रे येथे आहेत. वा. सी. बेंद्रे यां लंडनमधील कागदपत्रांच्या आधारेच छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कागदपत्रां पुनर्मुल्यांकन केले.

याशिवाय भारतातील प्रत्येक राज्याच्या राजधानीक पुराभिलेखागार आहेत व 'पुराभिलेख संचालनालय' नावाचे स्वतंत्र खाते आहे. मुंबईचे राज्य पुराभिलेखागार, तसेच मद्रास व कलकत्ता येथील पुराभिलेखागारे आधुनिक इतिहासाच्या अभ्यासासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत. कोल्हापूर संस्थानचा किंवा संस्थानातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक इतिहासाचा अभ्यास करताना, संस्थानातील एखाद्या गावाचा इतिहास अभ्यासताना कोल्हापूर पुराभिलेखागारातील कागदपत्रे उदा., जिल्हा गॅझे प्रशासकिय अहवाल, हजूर ठराव बुक इत्यादी कागदपत्रे अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

2) <u>राज्यकारभारविषयक पत्रे</u> -

कोणत्याही राज्य किंवा राष्ट्राचे प्रशासन चालवत असताना वरिष्ठ अधिकारी कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना पत्रे पाठवित असतात, राज्यकारभारविषयक मार्गदर्शन करीत असतात. तसेच कनिष्ठ अधिकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना राज्यकारभाराचे अहवाल पाठवित असतात. अशा कागदपत्रांतून मिळणारी माहिती राज्यकारभाराची दिशा स्पष्ट करते व ती अतिशय विश्वसनीय असते.

K. C. COLLEGE Estd 1969 *Talmavale, Tal-Patan, (Satara)*

3. खाजगी संस्था व संघटनांची कागदपत्रे -

एखाद्या खाजगी संस्थेचा किंवा संघटनेचा, त्या संस्थेतील एखाद्या व्यक्तिच्या कार्याचा इतिहास अभ्यासताना त्या त्या संस्थेचा दप्तरखाना किंवा कार्यालयीन कामकाजाचे दप्तर अत्यंत उपयुक्त ठरते. त्या त्या संस्थांचे वार्षिक अहवाल, जमाखर्चाच्या नोंदी, पत्रव्यवहार, चरित्रग्रंथ इत्यादी कागदपत्रे उपयुक्त ठरतात.

4] धार्मिक सनदा, दानपत्रे -

राज्यकर्त्यांकडून दिल्या जाणाऱ्या धार्मिक सनदांतून त्यांचे धार्मिक धोरण समजते. एखादा प्रदेश जिंकल्यानंतर तेथील जनतेचा विश्वास संपादन करण्यासाठी अथवा एखादया आनंदाच्या प्रसंगी, साधू, संत, मठ, मंदिरे, मशिदी यांना धार्मिक सनदा दिल्या जात होत्या. या सनदांमधून राज्यकर्त्यांच्या धार्मिक दृष्टीकोनाबरोबरच तत्कालीन सामाजिक - धार्मिक, सांस्कृतीक जीवनाची माहिती मिळते. उदा. कोल्हापूरचे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी अनेक देवस्थानच्या दिवाबत्तीची सोय करण्यासाठी दिलेल्या जमिनीच्या उत्पन्नातून देवस्थानचा खर्च वजा जाता राहिलेले उत्पन्न शैक्षणिक कार्यासाठी वापरण्याचा आदेश दिलेला दिसतो. याची माहिती कोल्हापूर पुराभिलेखागारात मिळते. पेशवे काळातील काशी, मथुरा, त्र्यंबकेश्वर, नाशिक, वाशी, पंढरपूर इ. धार्मिक स्थळांचा पत्रव्यवहार पेशवे दप्तरात उपलब्ध आहे. अशा पत्रव्यवहारातून त्या धार्मिक स्थळाचे महत्व, जतन आर्थिक व्यवहार इत्यादींची माहिती मिळते. पेशव्यांनी मोठ्या प्रमाणावर ब्राम्हण पुरोहितांना धार्मिक सनदा व दानपत्रे दिली आहेत, ती इतिहासाची अस्सल साधने म्हणून उपयोगी आहेत.

5] जमाखर्चाच्या नोंदी -

खाजगी किंवा स्वयंसेवा संस्था विविध संस्थानिक काही इतिहासप्रसिध्द घराणी, राज्ये किंवा राष्ट्रे यांची जमाखर्चाची कागदपत्रे इतिहासाचे साधन म्हणून महत्वाची ठरतात. विविध शैक्षणिक, सामाजिक संस्था नगरपालिका, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा यांच्या जमाखर्चाच्या नोंदी त्या त्या संस्थांचा अभ्यास करताना प्राथमिक साधन म्हणून खूपच उपयुक्त ठरतात. जमाखर्चाची कागदपत्रे दररोज समकालीन पुराव्याच्या आधारे

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

Page No.
Date

तयार होत असतात व त्यात बदल करता येत नाही. या कागदपत्रांतून सरकारच्या सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक बाबींवर होणारा खर्च व त्या-संबंधी सरकारचे धोरण काय होते याची कल्पना येते.

6) वृत्तपत्रे -

पुराभिलेखागारामध्ये काही वृत्तपत्रांच्या फाईल्स करून ठेवलेला असतात. संशोधकांना त्या उपयुक्त ठरतात. आधुनिक कालखंडाचा अभ्यास करीत असताना वृत्तपत्रे साधन म्हणून उपयोगी पडतात. वृत्तपत्रांतून त्या त्या ठिकाणी राजकीय सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक जीवन यांची, तसेच एखादी व्यक्ती किंवा संस्था यांची माहिती मिळते. जेव्हा अन्य प्राथमिक साधने उपलब्ध होत नाहीत तेव्हा वृत्तपत्रांतून मिळणारी माहिती उपयुक्त ठरते. परंतु वृत्तपत्रांतील माहिती ही काहीवेळेला एकांगी, अतिशयोक्तीपूर्ण असू शकते. त्यामुळे अनेक वृत्तपत्रांतील माहिती घेऊन, अन्य साधनांतून त्याची सत्यता तपासून इतिहासलेखन करावे लागते. उदा., कोल्हापूर संस्थानच्या उत्तरार्धाचा अभ्यास करताना हंटर विजयी, मराठा, गरुड, समाज, सत्यवादी, पुढारी यासारखी तत्कालीन वृत्तपत्रे अत्यंत उपयुक्त ठरतात. यापैकी काही वृत्तपत्रांच्या फाईल शिवाजी विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातील 'दुर्मिळ ग्रंथ विभागामध्ये' आहेत, कोल्हापूर पुराभिलेखागारात 1970 नंतरच्या दैनिक पुढारीच्या फाईल आहेत. मुंबई पुराभिलेखागारात अनेक दुर्मिळ मराठी हिंदी व इंग्रजी वृत्तपत्रे आहेत. यामध्ये बॉम्बे समाचार (1831), दर्पण (1832), मॉर्निंग स्टार (1836), बॉम्बे कुरिअर (1797 - 1846), हरिजन (1942) यासारख्या वृत्तपत्रांचा समावेश होतो.

7) नकाशे -

भारतात प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात शास्त्रशुद्ध व वस्तुनिष्ठ नकाशे काढण्याबाबत राज्यकर्ते गंभीर नव्हते. संपूर्ण देशाचा किंवा प्रांताचा नकाशा तयार न करता आवश्यक तेवढाच नकाशा तयार केला जात असे. त्यामध्ये नमूद केलेल्या ठिकाणांचे अंतर न लिहिता केवळ दिशा दर्शविण्याचा प्रयत्न केलेला असे. नकाशाच्या अभ्यासावरून गतकालातील लढायांची व भौगोलिक स्थितीची माहिती मिळते. काही पुराभिलेखागारात लहान मोठे नकाशे असतात. त्यांचाही इतिहास संशोधनासाठी उपयोग होतो. मुंबई पुराभिलेखागारात सुमारे 6 हजार नकाशे आहेत. दिल्ली येथील राष्ट्रीय पुराभिलेखागारात

Page No.
Date

★K. C. COLLEGE★ Talmavale, Tal-Patan, (Satara) Estd 1969

15 हजार नकाशे आहेत.

8] धार्मिक ग्रंथ -

पुराभिलेख सानपैकी सर्वात प्राचीन ग्रंथ म्हणजे धार्मिक ग्रंथ होत. 'ऋग्वेद' हा सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे. वैदकिय वाङ्मय, रामायण, महाभारत ही महाकाव्ये, उपनिषदे, ब्राम्हण्ये, आरण्यके हे ग्रंथ, दीपवंश व महावंश ही बौद्ध महाकाव्ये हे महत्वाचे पुराभिलेखीय पुरावे आहेत. यानंतरच्या काळातह अनेक धार्मिक ग्रंथाचे लेखन झाले. या सर्व ग्रंथातून विविध धर्म व पंथाची वाटचाल रेखाटली आहे. अजूनही हजारो ग्रंथ मठ - मंदिरामध्ये दडलेले आहेत. त्या सर्वातून अज्ञात बाबींवर प्रकाश पडू शकतो. हे सर्व पुरावे पुराभि लेखागारात उपलब्ध होतात.

9] व्यक्तिगत पत्रव्यवहार -

दिल्लीचे सुलतान, मुघल बादशहा किंवा इतर राज्यकर्ते यांचा त्यांच्या जहागिरदार, वतनदाराशी झालेला पत्रव्यवहार हा हस्तलिखित स्वरूपातील सर्वात विश्वसनीय पुरावा होय. मराठा, रजपूत सरदाराच्या वाड्यात सामान्य शिपायांकडे, किल्ल्यांमध्ये, गढ्यांमध्ये हा पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला व अजूनही उपलब्ध होऊ शकतो. त्यातून तत्कालीन परीस्थिती, लढाया यांची माहिती मिळते. छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे मराठ्यांच्या इतिहासाचा अनमोल असा पुराभिलेखीय पुरावा आहे.

ब्रिटीश कालखंडातील निरनिराळ्या गव्हर्नर जनरल व व्हॉईसरॉयचा पत्रव्यवहार लंडन येथील इंडिया ऑफिसच्या ग्रंथालयात ठेवलेल आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक बाबींची माहिती लोकमान्य टिळक, पंडित नेहरू, महात्मा गांधी, सरदार वल्लभभाई पटेल, डॉ. आंबेडकर यांच्या पत्रव्यवहारातून मिळते. मोठमोठ्या नेत्यांची पत्रे राष्ट्रीय पुराभिलेखागारात, अभ्यासव्यात मिळतात. तथापि, सामान्य व्यक्तींचे चळवळीतील योगदान त्य व्यक्तींच्या संग्रही असणाऱ्या कागदपत्रांतून मिळू शकते. हैद्राबादच्या काँग्रेस कार्यालयाने, औरंगाबादच्या स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्थेने अशा व्यक्तींची कागदपत्रे संकलीत केली आहेत. ती कागदपत्रे इतिहास संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतात.

Page No.
Date

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

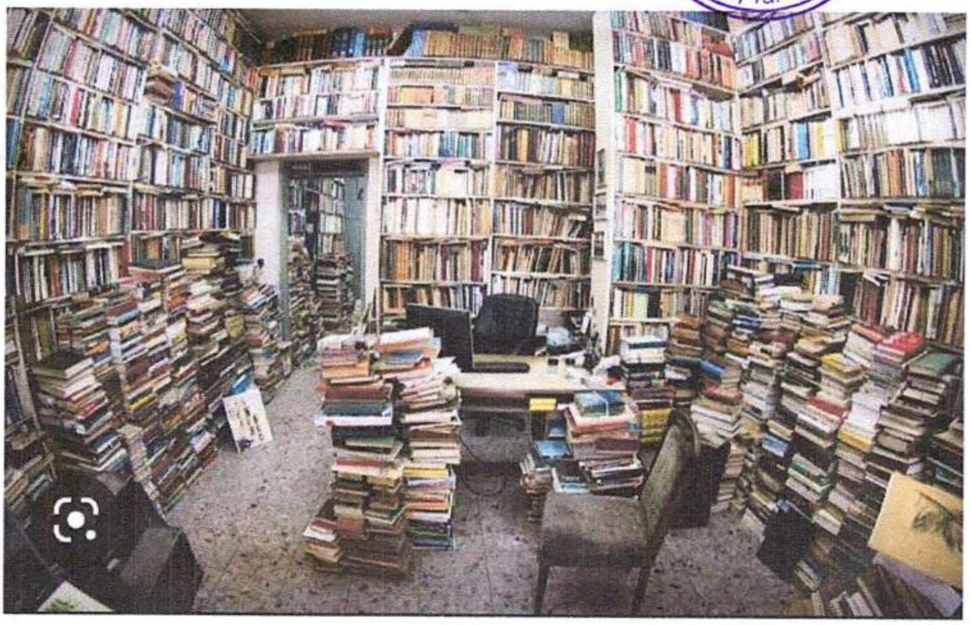

K. C. COLLEGE Estd 1969 Talmavale, Tal-Patan, (Satara)

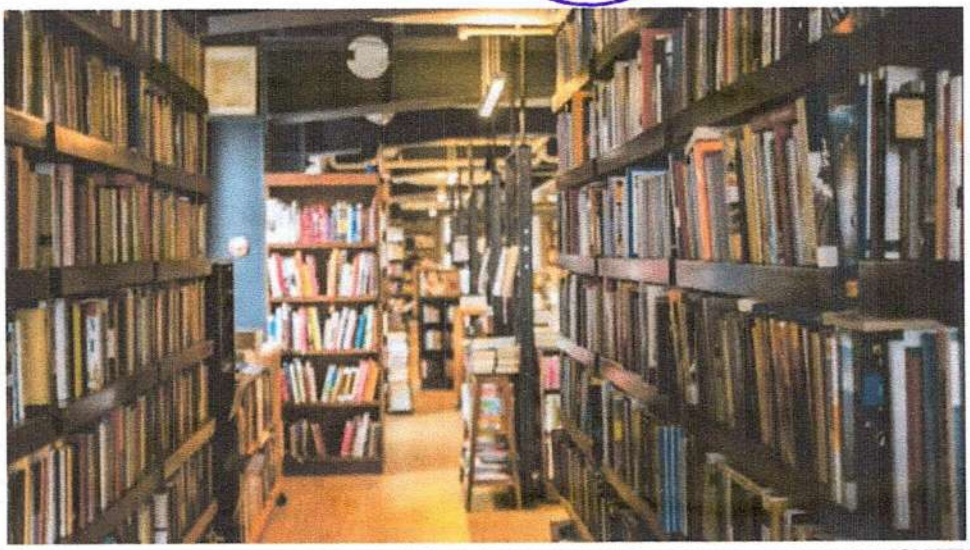

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Project work

B. Com. III

2022-23

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार" - शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE

Tal. Patan, Dist. Satara 415 103
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
Arts, Commerce & Science
Off. / FAX : (02372)272060 Prin. (02372)272417

Sr. College
Estd : June 1969
Mah./UKF 8769/Dt.17-9-1969

Jr. College
HSC1479/30230/XII H.S.Director of Education, Maharashtra State 11-9-1979
Index No. J-21-09-002
UDISE No. 27310838102

• FOUNDER • Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe B.A., B.T., D.Litt.
• PRESIDENT • Hon. Chandrakant (Dada) Patil, Minister, Higher & Technical Education, Govt. of Maharashtra
• EXECUTIVE PRESIDENT • Prin. Abhaykumar Salunkhe M. A.
• SECRETARY • Prin. Mrs. Shubhangi Gavade M.Sc., B.Ed.

PRINCIPAL : Dr. ARUN GADE M.A., M.Phil., Ph.D. www.kcctalmavale.edu.in. kcc.talmavale@gmail.com

Ref. No. KCCT / Date :

सूचना दि.15/12/2022

बी. कॉम. भाग तीन मधील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी सेमिस्टर सहासाठी प्रोजेक्ट तयार करणे आवश्यक आहे. प्रोजेक्टसाठी प्राथमिक स्रोत व दुय्यम स्रोत या दोन्हीही माहितीचा वापर करून प्रोजेक्ट तयार करावा लागणार आहे. तरी प्राथमिक स्रोतासाठी आवश्यक असणारी प्रश्नावली तयार करून विद्यार्थ्यांनी प्रा. डॉ. साळुंखे यु.ई. यांच्याशी संपर्क साधावा. ज्यांची प्रश्नावली योग्य असेल त्यांना सर्वे करण्यास परवानगी दिली जाईल, व ज्यांचा प्रोजेक्ट चांगला असेल त्यातील एक प्रोजक्ट निवडण्यात येईल, याची सर्वांनी नोंद घ्यावी.

डॉ. अरुण गाडे
प्राचार्य
काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय
तळमावले, ता.पाटण(सातारा)

Bcom III - BRF -

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

- शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's
KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE
DEPARTMENT OF COMMERCE
2022-23

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

Seminer Examination B.Com.-III Sem.-V Subject-Advanced Accountancy - I

Sr. No.	Roll. No.		Name of the Students	Project(5)	Presentaion(5)	Total(10)
1	6001	*	ACHARE TANUJA KESHAV	04	05	09
2	6002	*	ASAWALE KAJAL ASHOK	04	04	08
3	6003	*	BHALAKAR ROHINI RAJARAM	04	04	08
4	6004	*	BHINGARDEVE SONAL DATTATRAY	05	04	09
5	6005	*	BHINGARDEVE SWAPNALI ANANDA	04	05	09
6	6006	*	BHISE SWARANJALI SHAMRAO	04	04	08
7	6007		BHULUGADE KIRAN KISHOR	03	04	07
8	6008	*	BORGE ANKITA SANJAY	04	04	08
9	6009	*	BORGE PRATIKSHA PANDURANG	05	04	09
10	6010	*	CHALKE MRUDULA LAXMAN	04	04	08
11	6011	*	CHAVAN GAURI UTTAM	05	04	09
12	6012	*	CHAVAN MADHURI PRAKASH	04	05	09
13	6013		CHAVAN PRATHAMESH SANJAY	04	04	08
14	6014	*	CHAVAN ROHINI BHAGWAN	04	05	09
15	6015	*	CHINCHUKAR ASHWINI VIJAY	04	04	08
16	6016	*	CHINCHULKAR SONALI DYANDEV	05	04	09
17	6017		CHORGE VIKRAM ISWAR	04	04	08
18	6018		CHORGE ASAHITOSH MOHAN	04	03	07
19	6019	*	CHORGE SUKANYA SUBHASH	05	04	09
20	6020	*	CHORGE SUSHMITA SUBHAS	04	05	09
21	6021	*	CHORMARE AKANKSHA ANIL	04	04	08
22	6022		CHORMARE GAJANAN LAXMAN	05	04	09
23	6023		DAKVE OMKAR DATTRAY	04	04	08
24	6024	*	DAVKE POOJA TUKARAM	04	04	08
25	6025		DESAI MACHINDRA PRADIP	05	04	09
26	6026	*	DESAI SANDYA SUNIL	04	04	08
27	6027	*	DINDE PRACHI PRAKASH	04	05	09
28	6028		DINDE PRANAY PRAKASH	05	04	09
29	6029	*	DUDHADE PRATIKSHA PRAKASH	04	04	08
30	6030		GARUD PRAYAGRAJ PRAKASH	05	04	09
31	6031	*	GARUD SANJANA SADASHIV	04	04	08
32	6032	*	GHOLAP DIPALI SHANKAR	05	04	09
33	6033	*	HAWALE PRIYANKA DINKAR	04	05	09
34	6034		JADHAV ADHIK VILAS	05	04	09
35	6035	*	JADHAV JAYSHREE SUNIL	04	04	08
36	6036	*	JADHAV SHRADDHA NIVAS	05	04	09
37	6037	*	KADAM KAJAL SHANTARAM	04	05	09
38	6038	*	KADAM PALLVI RAJARAM	04	04	08
39	6039		KADAV VIRAJ PRABHAKAR	05	04	09
40	6040	*	KARANDE MAYURI ARJUN	04	04	08
41	6041		KATEKAR RUSHEKESH RAJENDRA	05	04	09
42	6042	*	KOLAGE PRANALI HANMANT	04	05	09
43	6043		KOLEKAR AMIT ARVIND	05	04	09
44	6044	*	KUMBHAR TRUPI SURESH	04	05	09
45	6045	*	KURADE SHUBHAM SANJAY	05	04	09

Sr. No.	Roll. No.		Name of the Students	Project(5)	Presentaion(5)	Total(10)
46	6046	*	LOHAR KOMAL POPAT	05	04	09
47	6047	*	LOHAR NAMRATA BHAGWANT	04	04	08
48	6048		LOHAR SANKET CHANDRAKANT	05	04	09
49	6049	*	LOHAT RUTUJA DATTATRAY	04	05	09
50	6050		MANE ABHIJEET ASHOK	04	04	08
51	6051	*	MANE ANLAJI DADASO	05	04	09
52	6052		MANE ASHITOSH HINDURAO	04	04	08
53	6053	*	MANE PRITI UTTAM	04	05	09
54	6054		MANE ROHIT RAJARAM	05	04	09
55	6055	*	MANE SHRAVANI SHIVAJI	05	04	09
56	6056		MANE SURAJ KRUSHNATH	04	04	08
57	6057	*	MANE SWAPNALI BABAN	05	04	09
58	6058	*	MANE TEJASHRI DIPAK	05	04	09
59	6059		MARATHE RAJESH VILAS	04	04	08
60	6060		MATRE KIRAN BALASO	05	04	09
61	6061		MATRE KIRAN TANAJI	04	04	08
62	6062	*	MATRE PRIYANKA RAMESH	05	04	09
63	6063	*	MATRE SUREKHA NARAYAN	04	05	09
64	6064		MHOPREKAR ABHISHEK ANAND	05	04	09
65	6065		MORE ADITYA VILAS	04	05	09
66	6066	*	MORE ARTI SUBHASH	05	04	09
67	6067	*	MORE KAJAL PRALHAD	04	04	08
68	6068		MORE RITESH YASWANT	04	03	07
69	6069		MORE ROHIT RAMESH	04	04	08
70	6070		MORE YOGESH RAMESH	05	04	09
71	6071		MULLA NIHAL LALTIF	04	04	08
72	6072		MUTAL ROHAN AKARAM	05	04	09
73	6073	*	MUTAL SONALI DILIP	04	05	09
74	6074		MUTAL VIVEK SHIVAJI	05	04	09
75	6075	*	NALAWADE SANIKA SANTOSH	05	04	09
76	6076		PATIL ANUJ PARASHRAM	04	04	08
77	6077	*	PATIL NIKITA DNYANDEV	05	04	09
78	6078		PATIL PRATIK LAXMAN	04	05	09
79	6079		PATIL SUSHANT YASWANT	05	04	09
80	6080		PAWAR ABHAY PRALHAD	04	04	08
81	6081	*	PAWAR ANKITA ANANDA	05	04	09
82	6082	*	PAWAR GAURI SUNIL	04	05	09
83	6083		PAWAR PRATHAMESH PRAKASH	04	05	09
84	6084	*	PAWEAR ANURADHA ANIL	05	04	09
85	6085	*	PENDHARKAR RESHMA SURESH	04	04	08
86	6086	*	RAMISHTE NIKITA RAMCHANDRA	04	05	09
87	6087	*	RAUT GAURI BHAGWAN	05	04	09
88	6088		RAUT AKSHAY JITENDRA	04	05	09
89	6089		SALUNKHE DHIRAJ YUVRAJ	05	04	09
90	6090	*	SAPKAL SANJANA SANTOSH	04	05	09
91	6091	*	SAWANT PRIYANKA SAMPAT	05	04	09
92	6092	*	SHAIKH HUZEFA SHAIKIL	04	04	08
93	6093	*	SHEWALE NIKITA ABASO	05	04	09
94	6094		SHINDE AKSHAY ASHOK	04	05	09
95	6095		SHINDE GANESH ASHOK	05	04	09
96	6096	*	SHINDE NIKITA YASWANT	04	05	09
97	6097		SHINDE RAVI BALU	05	04	09
98	6098	*	SHIRALKAR RAVINA BABASO	04	04	08

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

Sr. No.	Roll. No.		Name of the Students	Project(5)	Presentaion(5)	Total(10)
99	6099		SHIRKE SHUBHAM BAJARANG	04	05	09
100	6100	*	SUTAR PRAJAKTA YASWANT	05	04	09
101	6101	*	SUTAR ROSHNI ATMARAM	05	05	10
102	6102	*	SUTAR SEEMA KESHAV	04	05	09
103	6103		TATE PRASAD VILAS	04	04	08
104	6104	*	YADAV PRATIKSHA NIVAS	05	04	09
105	6105		CHALKE MINALI PRAKASH	05	04	09
106	6106	*	DISALE KAJAL DIPAK	04	05	09
107	6107		MODAK ASHISH ANANDA	05	04	09
108	6108		SAWANT AJAY RAJESH	04	04	08
109	6109		PATIL PRATHAMESH SAMBHAJI	05	04	09
110	6110		PALKAR SHUBHAM SANJAY	04	04	08
111	6111	*	PATIL VAISHANVI JAYSING	05	04	09

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

Head
Department Of Commerce
K.C.College, Talmavale

Ref. No. KCCT /

Date : 31/05/2023

CERTIFICATE

This is to certify that the **Department of Commerce** conducted **Project Work** for five courses on various topics during the academic year 2022-2023 for B. Com. Part III, Semester VI students. A total of **111 students** successfully completed and submitted project work to the College as per the guidelines issued by Shivaji University, Kolhapur.

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

Dr. Arun Gade
Principal
Kakasaheb Chavan College
Talmavale, Tal-Patan, Dist-Satara

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”- शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur’s

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

Assessment and Accreditation Process

Criterion I
Curricular Aspects

Key Indicator - 1.3
Curriculum Enrichment

QnM 1.3.2

1.3.2.1 Number of students undertaking project work / field work / internships

Sample Project

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार" शिक्षण महर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था कोल्हापूर संचलित

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले, ता. पाटण जि. सातारा.

कॉमर्स विभाग

शेतकऱ्यांना भेडवसणाऱ्या समस्याचा अभ्यास

सादरकर्ते

मार्गदर्शक

श्रीमती यु. ई. साळुंखे

कॉमर्स विभाग

सहाय्यक प्राध्यपक,

K.C COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

संशोधक

1) कु.श्रद्धा जाधव,

2) कु.पल्लवी कदम,

3) कु.रोशनी सुतार,

4) कु.प्रियाका हावळे,

5) कु.सीमा सुतार

6) कु.श्रावणी माने

काकासाहेब चव्हाण कॉलेज, तळमावले,
ता. पाटण जि. सातारा.

सन २०२२-२३

'शेतकऱ्यांना भेडवसणाऱ्या समस्याचा अभ्यास' या विषायावरील संशोधन प्रकल्प आम्ही . लिहिला आहे. हा संशोधन प्रकल्प अथवा त्याचा कोणताही भाग मी अन्यत्र कोठेही कोणत्याही पदवीसाठी अथवा परीक्षेसाठी सादर केलेला नाही.

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

संशोधक

दिनांक - 20/05/2023

1) कु.श्रद्धा जाधव,
2) कु.पल्लवी कदम,
3) कु.रोशनी सुतार,
4) कु.प्रियाका हावळे,
5) कु.सीमा सुतार
6) कु.श्रावणी माने

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करणेत येते की, कु.श्रद्धा जाधव, कु.पल्लवी कदम, कु.रोशनी सुतार, कु.प्रियाका हावळे, कु.सीमा सुतार कु.श्रावणी माने यांनी **''शेतकऱ्यांना भेडवसणाऱ्या समस्याचा अभ्यास'** या विषयावरील लघु संशोधन प्रकल्पाचे लेखन समाधानकारकरित्या पूर्ण केले आंहे.यांनी माझ्या मार्गदर्शनाख़ाली स्वतंत्ररितीने हा लघु संशोधन प्रकल्प लिहिलेला असून तो इतर कोणत्याही विद्यापीठातील कोणत्याही अन्य पदवी व परीक्षेसाठी सादर केलेला नाही.

दिनांक - 20/05/2023

मार्गदर्शक

श्रीमती यु. ई. साळुंखे

प्रकल्प मार्गदर्शक,

विभाग प्रमुख

Head
Department Of Commerce
K.C.College, Talmavale

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

K.C COLLEGE
TAL PATAN
TALMAVALE

ऋणनिर्देश

प्रस्तुतचा प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी ज्यांचे सहाकार्य लाभले तसेच विषय निवडी संदर्भात मार्गदर्शन केले ते म्हणजे काकासाहेब चव्हाण कॉलेज,तळमावले,

महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ ए.आर.गाडे तसेच प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी कॉमर्स विषयाचे डॉ.श्रीमती डॉ. यु. ई. साळुंखे यांचे सहकार्य व मार्गदर्शन लाभले म्हणून मी त्यांची आभारी आहे.

ज्यांच्या परवानगीने व प्रेरणेने प्रकल्प कामास गती मिळाली व आकार प्राप्त झाला ते आपल्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.ए.आर.गाडे यांचे आभार मानते.

विषयासाठी केलेल्या माहितीची सतत्या पडताळण्याच्या कामात ज्यांनी अत्यंत मौलिक मदत झाली ते आपल्या महाविद्यालयातील कॉमर्स विषयाचे डॉ. श्रीमती डॉ. यु. ई. साळुंखे यांचे आम्ही आभार मानतो.

तसेच प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी माझ्या सर्व मैत्रिणी माझे हितचिंतक तसेच आमचा प्रकल्प ज्यांनी बिनचूक टंकलेखन केले त्यांचे आभार मानतो. या प्रकल्पासाठी आमच्या कुटुंबियांचे मोलाचे सहकार्य लाभले.

धन्यवाद................................

ठिकाण — तळमावले

दिनांक —20/5/2023

''शेतकऱ्यांना भेडवसणाऱ्या समस्याचा अभ्यास'

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

- **प्रस्तावना_**

शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने तसेच भाजीपाल्याच्या अभ्यासकाला लागवडीच्या हंगामानुसार भाजीपाल्याचे वर्गीकारण फारच उपयुक्त व सोईचे असते. विशिष्ट हंगामात ज्या भाज्यांची वाढ चांगली होऊन भरपूर उत्पन्न मिळते त्या हंगामातच अशा भाज्यांची लागवड केली जाते. यादृष्टीने भाज्यांचे तीन हंगामात उदा. उन्हाळी, पावसाळी (खरीप) आणि हिवाळी (रबी) हंगामातील भाज्या असे तीन विभाग होतात. महाराष्ट्रात उन्हाळी हंगाम प्रामुख्याने कलिंगड, खरबुज, काकडी, दोडका, घोसाळी, कारली, दुधी भोपळा, तोंडली, तांबडा भोपळा, भेंडी, गवार, टोमॅटो, वांगी, मिरची, चवळी, घेवडा, कोथिंबीर, कांदापात, मेथी, राजगिरा, माठ, पोकळा इ. उन्हाळी भाजीपाला घेतला जातो.

उन्हाळी हंगामात प्रतिकुल वातावरण (जादा तापमान व कोरडी उष्ण हवा) आणि पाणीटंचाई यामुळे भाजीपाला लागवड अतिशय मर्यादित स्वरूपात होत असल्याकारणाने भाजीपाला पिकास चांगले बाजारभाव मिळतात व शेतकऱ्यांना चांगला फायदा होतो. यासाठी भाजीपाला पिकांची योग्य निवड करून त्याचे दर्जेदार उत्पादन घेणे महत्त्वाचे असते.

उन्हाळी हंगामातील भाजीपाल्याची लागवड करण्यापूर्वी दर्जेदार व अधिक उत्पादन मिळविण्यासाठी तांत्रिक बाबींचा बारकाईने विचार करून सुयोग्य नियोजन करणे आवश्यक असते. उन्हाळी भाजीपाला करीत असताना त्यामध्ये

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आवर्जुन करणे फारच गरजेचे असते. त्यामध्ये प्रामुख्याने अधिक सेंद्रिय कर्ब व पाणी साठवून ठेवणारी, परंतु उत्तम पाण्याचा निचरा होणाऱ्या सुपीक जमिनीची निवड, रोग व कीड प्रतिकारक चांगले दर्जेदार उत्पादन देणाऱ्या जातीची निवड, जमिनीवरील आच्छादनाचा वापर, कोरडे व उष्ण वारे यापासून संरक्षणासाठी शेताच्या चारही बाजूंनी शेवरीसारख्या पिकाची अथवा वाफ्याभोवती मक्याची दाट लागवड, पाण्याचे सूक्ष्म पद्धतीद्वारे (ठिबक किंवा फवारे) व्यवस्थापन, रासायनिक व सेंद्रिय खतांचे योग्य संतुलन, जादा पर्णगुच्छ असणाऱ्या जातींची निवड व त्याद्वारे फुलांचे व फळांचे उन्हापासून संरक्षण, फुलोऱ्यात संजीवकांचा वापर, रोपवाटिकेपासून ते फळधारणा होईपर्यंत रोग व किडींच्या संरक्षणासाठी जैविक व रासायनिक औषधांचे एकात्मिक नियोजन, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाचा (डॉ.बावसकर टेक्नॉलॉजी) वापर, उन्हाची तीव्रता कमी करण्यासाठी सच्छिद्र प्लॅस्टिक जाळीचा (शेट नेट) वापर, पाण्याचा योग्य वापर – विशेषतरू फुलोरा ते फळ काढणीच्या काळात एकसारखा पाणीपुरवठा आणि तोसुद्धा पहाटे, सकाळी आणि संध्याकाळी व रात्रीच्या वेळी (भर उन्हात पाणी देणे टाळावे), फळांची काढणी शक्यतो संध्याकाळी करावी तसेच स्वच्छ ठिकाणी प्रतवारी व पॅकिंग, साठवण व योग्य वेळी मालवाहतुक (पहाटेच्या वेळी) या बाबींचा नियोजनपुर्वक एकत्रित वापर केल्यास उन्हाळी भाजीपाल्याची उत्तम प्रत साधून अधिक उत्पादन घेणे शक्य होईल व मालाची प्रत आणि उत्पादन यांची सांगड घातल्यामुळे उन्हाळी भाजीपाल्याची लागवड अधिक किफायतशीर होऊ शकेल.

K.C. COLLEGE TAL PATAN MAVALE

आहारातील महत्त्व :

मनुष्याच्या आहारात भाजीपाल्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. मांस, चीज व इतर अन्नपदार्थांच्या पचनामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या अम्ल पदार्थांचे उदासिनीकरण (अम्लता नाहीशी करण्याची क्रिया) भाजीपाल्यामुळे होते. त्यातील चोथ्यामुळे अन्नपचनास मदत होते व बद्धकोष्ठता जडत नाही. भाजीपाल्यात खनिज द्रव्ये असतात. कॅल्शियम, फॉस्फरस व लोह ही खनिज द्रव्ये बटाटे, रताळी व कांदे यांत विशेष प्रमाणात असतात. भाजीपाल्यांतील जीवनसत्त्वांमुळे त्याला विशेष महत्त्व हिरव्या व पिवळ्या रंगाच्या भाज्यांत अ आणि क ही जीवनसत्त्वे विशेष प्रमाणात असून ब गटातील जीवनसत्त्वेही आढळून येतात. टोमॅटोमध्ये सु. ग्रिँ: क जीवनसत्त्व असते. बटाटे व रताळी यांत ते सु. घ^: असते. हिरव्या मिरच्यांतही क जीवनसत्त्व मोठया प्रमाणात असते. टोमॅटो, वांगी व भेंडी यांत अ व ब ही जीवनसत्त्वे आढळून येतात. गाजर, सलगमाचा पाला, पालक, रताळी, बीटचा पाला ह्या भाज्यांत अ जीवनसत्त्व विशेष प्रमाणात आढळून येते. वटाणा व घेवडा यासारख्या भाज्यात प्रथिने पुष्कळ प्रमाणात असतात आणि बटाटे व रताळ्यासारख्या भाज्यांत कार्बोहायड्रेट विशेष प्रमाणात असतात. काही भाज्या (उदा., सुरण) औषधी म्हणून उपयोगी असतात.आहारात दर माणशी दररोज कमीत कमी ह्ल*ह्व ग्रॅ. भाजीपाला असावा आणि त्यापैकी ११४ ग्रॅ. पालेभाज्या असाव्यात, असे आहारशास्त्रज्ञांचे मत आहे परंतु भारतातील भाजीपाल्याचा वापर यापेक्षा फार कमी आहे. यासाठी भाजीपाल्याचे उत्पादन पुष्कळच वाढविणे आवश्यक आहे.

K.C. COLLEGE TALMAVALE TAL PATAN

संशोधनाचे महत्व :

भाजीपाला आहाराच्या व आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. एवढेच नव्हे तर तो शेतक—यांच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. भाजीपाला उत्पादनामुळे शेतक—यांच्या हातात खेळता पैसा राहतो. त्यामुळे जास्तित जास्त शेतकरी भाजीपाला उत्पादनाकडे वळू लागले आहेत.शेतक—यांनी भाजीपाल्याचे घेतलेले उत्पादन जरी जास्त असले तरी त्यांना मिळणारी किंमत अंतीम उपभोक्ता देतो. त्या किंमतीपेक्षा बरीच कमी असते. अंतीम उपभोक्ता देतो ती किंमत आणि उत्पादक शेतक—यांच्या पदरात पडते ती किंमत यातील फरकाला कृषी अर्थशास्त्रात किंमत प्रसरण असे म्हटले जाते. या संशोधनामुळे भाजीपाला उत्पादक शेतक—यांच्या समस्या आणि त्यावरती उपययोजना सांगण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टये :

१. भाजीपाला उत्पादक शेतक—यांचा अभ्यास करणे.

२. निवडक भाजीपाला उत्पादन, उत्पन्न आणि खर्च यांचा अभ्यास करणे.

३. भाजीपाला उत्पादक शेतक—यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

४. निर्माण झालेल्या समस्येवरती उपाययोजना सुचवणे.

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

गृहितकृत्ये :

१. भाजीपाला उत्पादक शेतक—यांना स्थिर भावाची हमी मिळत नाही.

२. भाजीपाला उत्पादन शेतक—यांच्या राहणीमानात सुधारणा झाली आहे.

संशोधन पद्धती आणि तथ्य संकलन :—

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पामध्ये संशोधकाने उपयोजित संशोधन पद्धत स्विकारली आहे. प्रस्तुत संशोधन दुय्यम आकडेवारीवर सुद्धा आधारलेले आहे. त्याच प्रमाणे प्रश्नावलीच्या माध्यमातून प्राथमिक तथ्य संकलन गोळा केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात कोटा पद्धतीने ५० शेतक—यांकडून प्रश्नावली भरुन घेतल्या आहेत.

****

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

तथ्याचे सादरीकरण

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पात पाटण तालुक्यातील निवडक भाजीपाला पिकाच्या नमुना शेतक—यांचे सामाजिक व आर्थिक वर्गीकरण दिले आहे. या उत्पादकांची सामाजिक व आर्थ्रिक माहिती उत्पादक हे विशिष्ट पीक का घेतात याची माहिती जाणून घेण्याच्या दृष्टीने आवश्यक होते.तसेच भाजीपाला पिकासाठी आवश्यक असलेले भौतिक साधने, मनुष्यबळ व बाजार प्रक्रिया याची स्थिती काय आहे हे जाणून घेण्यास मदत होते.

तक्ता क्र. १
पाटण तालुक्यातील भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांचे स्त्री आणि पुरूष वर्गीकरण

अ.न.	भाजीपाला प्रकार	पुरूष	स्त्रिया	एकूण
१	वांगी	६	९	१५
२	कोंबी	४	५	०९
३	मेथी	५	७	१२
४	दोडका	७	७	१४
	एकूण	२२	२८	५०

स्त्रोत: प्रश्नावली

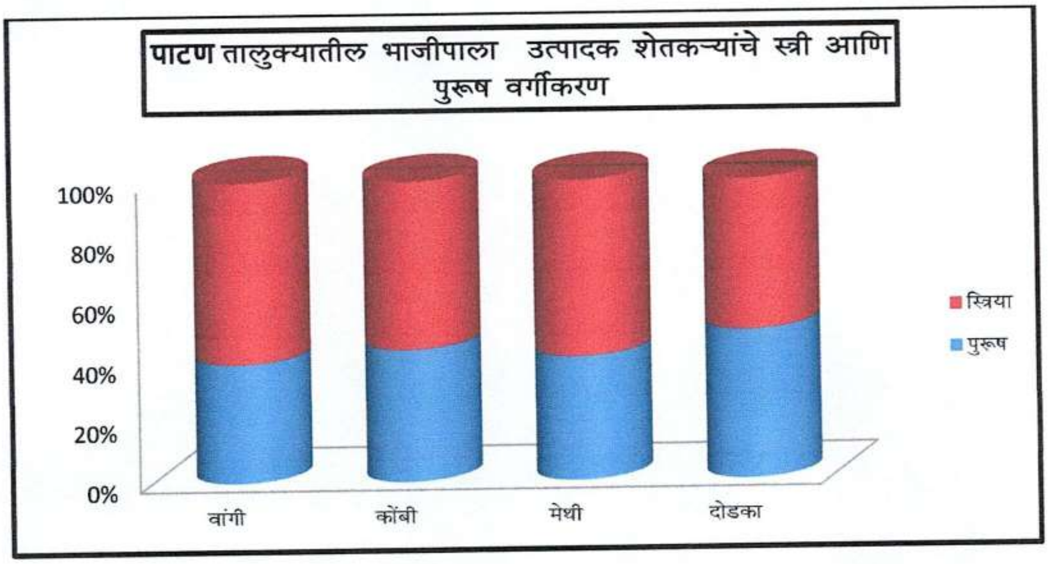

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

तक्ता क्र. ३

भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

अ.न.	शिक्षण	संख्या
१	एसएससी	१२
२	एचएससी	०९
३	पदवीधर	०७
४	पदव्युत्तर	०४
	एकूण	३२

स्त्रोत: प्रश्नावली

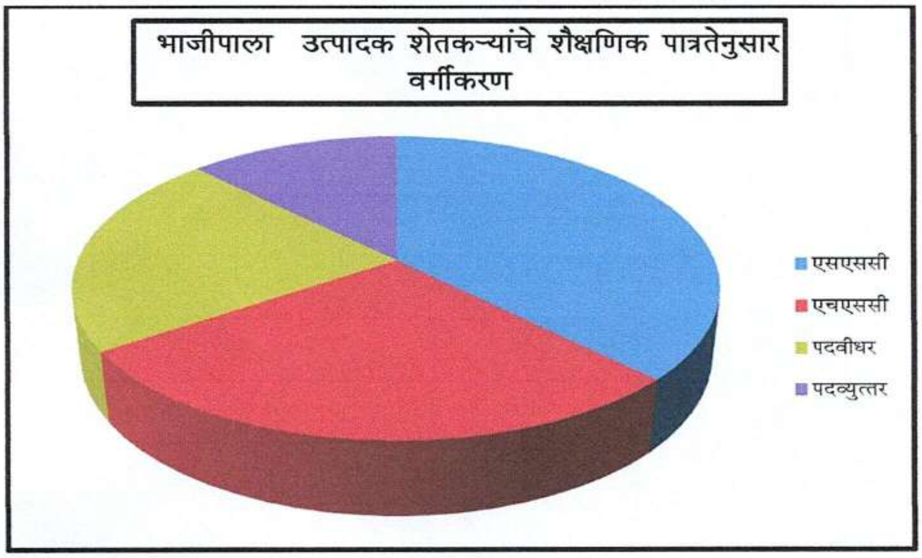

वरील तक्त्यामध्ये भाजीपाला उत्पादकाची शैक्षणिक पात्रता दर्शवली आहे. ५० भाजीपाला उत्पादकापैकी ६४ टक्के साक्षर आहेत. तर ३६ टक्के उत्पादक निरक्षर आहेत. सर्वात जास्त संख्या दहावीपर्यंतच्या शिक्षणाची आहे.

तक्ता क्र. ४

भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांनी अन्य पिकांऐवजी भाजीपाल्याचे उत्पादन का घेतले

अ.न.	कारण	प्राधान्य क्रम
१	इतर पिकांपेक्षा जास्त उत्पन्न मिळते	१९
२	वर्षभर सतत पैसा मिळत राहतो	११
३	कमी पाण्यातही उत्पादन घेता येते	११
४	जमिनीची प्रत लागवड योग्य आहे	०९
	एकूण	३२

स्त्रोत: प्रश्नावली

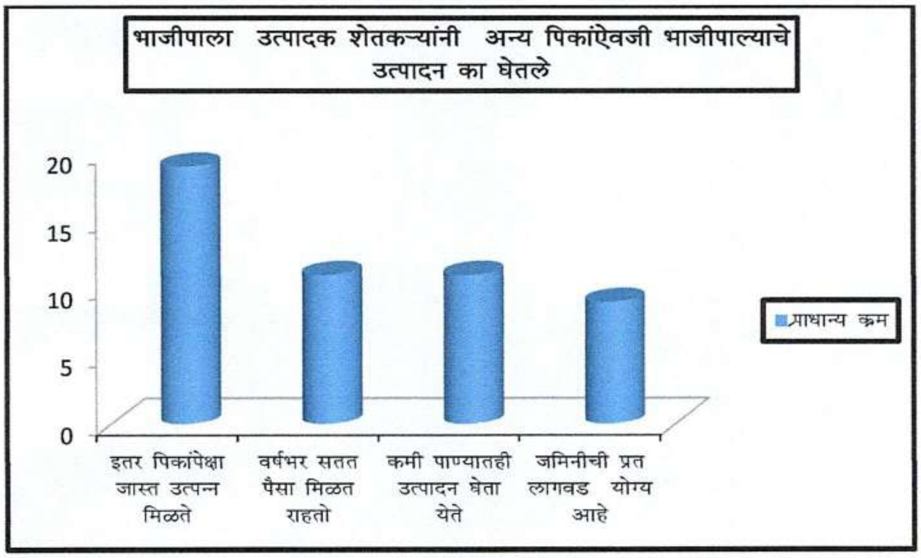

वरील तक्त्यामध्ये भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांनी अन्य पिकांऐवजी भाजीपाल्याचे उत्पादन का घेतले दर्शवली आहे, सर्वात जास्त वेळा इतर पिकांपेक्षा जास्त उत्पन्न मिळते प्राधान्य दिले आहे. तर सर्वात कमी प्राधान्यक्रम जमिनीची प्रत लागवड योग्य आहे दिला आहे.

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

K.C COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

तक्ता क्र. ५

भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांनी मजूरांना दिलेला मजूरी दर

अ.न.	लिंग	मजूरी दर (प्रति दिन)
१	पुरूष	२००
२	स्त्रिया	१५०

स्त्रोत: प्रश्नावली

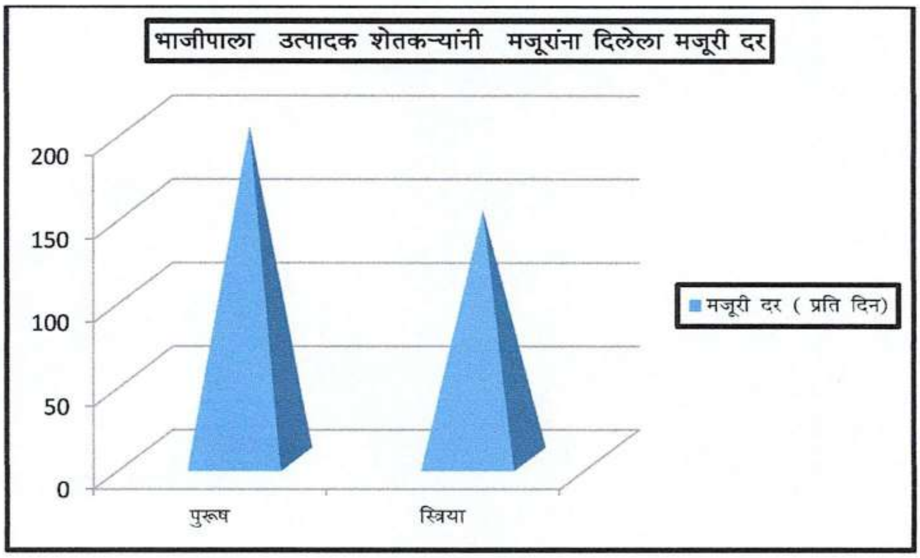

वरील तक्त्यामध्ये भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांनी मजूरांना दिलेला मजूरी दर दर्शवली आहे, पुरूषाच्या तुलनेत स्त्रियाना कमी मजुरी आजही दिली जाते.

तक्ता क्र. ६

लागवडी निर्णयाबाबत भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांची समाधान पातळी

अ.न.	समाधन पातळी	संख्या
१	पूर्णपणे	२८
२	बऱ्याच अंशी	१२
३	काही प्रमाणात	१०
	एकूण	५०

स्त्रोत: प्रश्नावली

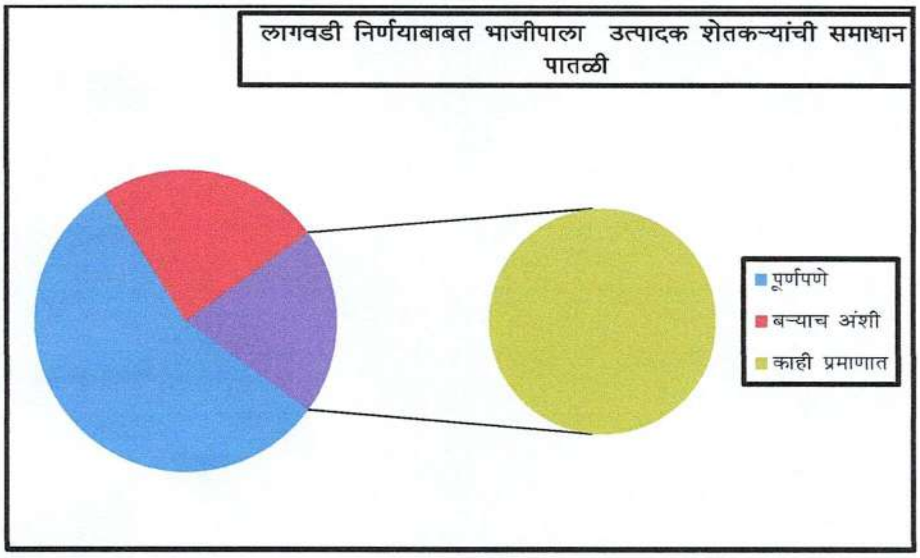

वरील तक्ता लागवडी निर्णयाबाबत भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्याची समाधान पातळी दर्शवतो. ५६ टक्के शेतकरी भाजीपाला उत्पादनाविषयी समाधान असल्याचे दिसून आले आहे. तर २० टक्के शेतकरी काही प्रमाणात समाधान असल्याचे दिसून आले.

K.C. COLLEGE
TAL PATAN
TALMAVALE

तक्ता क्र. ७

भाविष्यात व्यवसाय पुढे न्यावा वाटतो का?

अ.न.	भाविष्यात व्यवसाय पुढे न्यावा वाटतो का?	संख्या
१	होय	३८
२	नाही	१२
	एकूण	५०

स्त्रोतः प्रश्नावली

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ७६ टक्के शेतकऱ्याना वाटते की हा व्यवसाय भाविष्यात चालू ठेवावा तर २४ टक्के शेतकऱ्याना नको वाटतो.

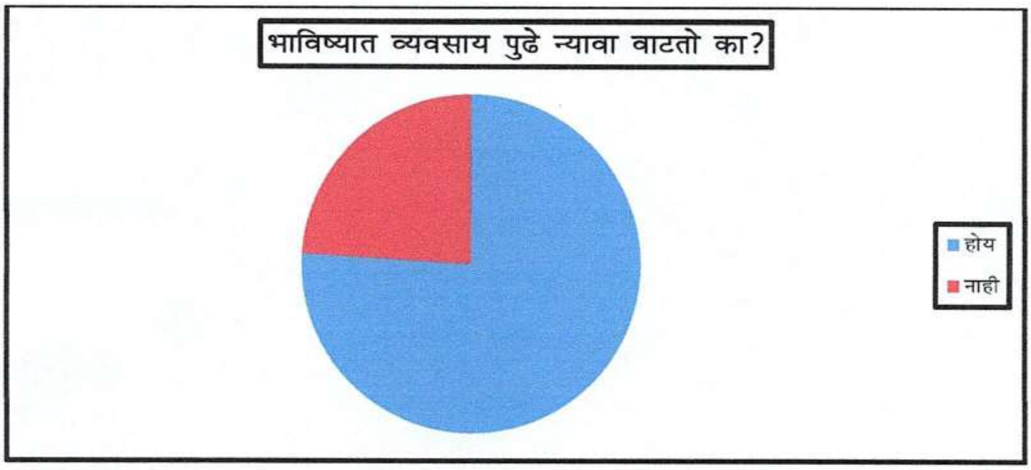

तक्ता क्र. ८

भाजीपाला लागवडीत येणाऱ्या समस्या

अ.न.	समस्या	प्राध्यान्य क्रम
१	सतत वाढणाऱ्या पीक संरक्षण व खतांच्या किमंती	१२
२	किंमतीची अनिश्चितता	२८
३	भाजीपाल्यावरील रोग	१०
	एकूण	५०

स्त्रोतः प्रश्नावली

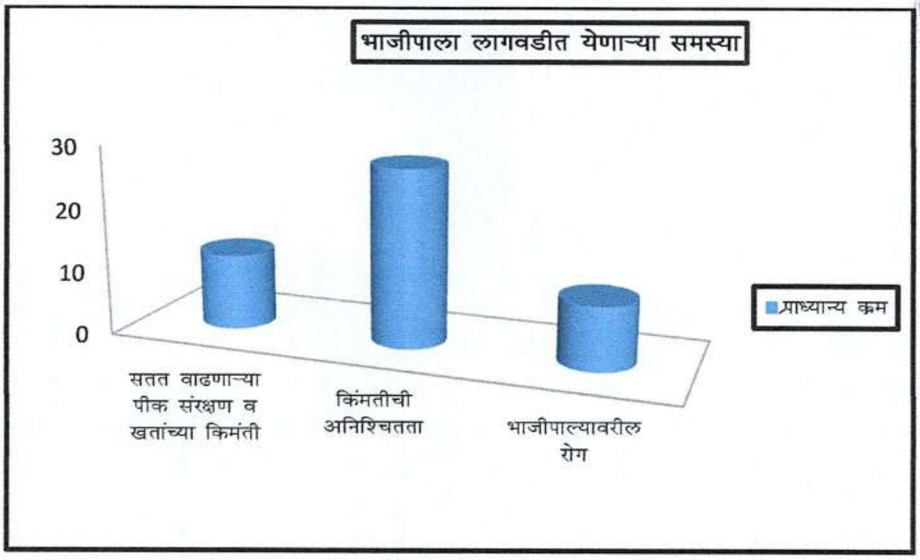

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, ५६ टक्के शेतकऱ्याना किंमतीची अनिश्चितता ही समस्या भेडसावते. त्यानतंर सतत वाढणाऱ्या पीक संरक्षण व खतांच्या किमंती, भाजीपाल्यावरील रोग याला प्राध्यान्य क्रम दिला आहे.

तक्ता क्र. ९

भाजीपाला विक्रीत येणाऱ्या समस्या

अ.न.	समस्या	प्राध्यान्य क्रम
१	मजूर मिळण्याची अनिश्चितता	२१
२	वाहतूक खर्च जास्त	१७
३	दलालीचे दर जास्त	१२
	एकूण	५०

स्त्रोत: प्रश्नावली

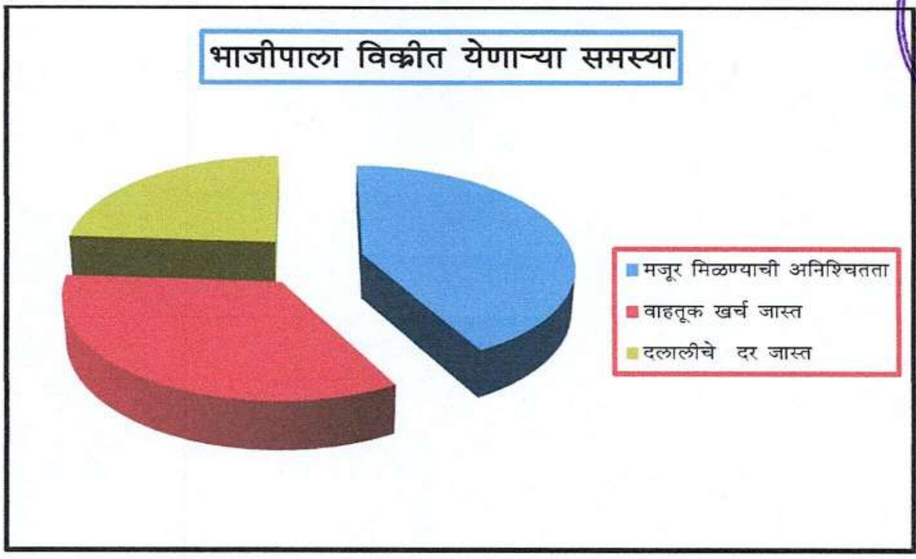

वरील सारणीवरून असे दिसून येते की, ४४ टक्के शेतकऱ्याना मजूर मिळण्याची अनिश्चितता ही समस्या भेडसावते. त्यानतंर वाहतूक खर्च जास्त व दलालीचे दर जास्त याला प्राध्यान्य क्रम दिला आहे.

****

K.C. COLLEGE TA: PATAN * TALMAVALE *

निष्कर्ष व उपाययोजना

निष्कर्ष

1. भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्याच्या प्रमाणामध्ये स्त्रियाचे प्रमाण ५६ टक्के इतके आहे. पुरूषाच्या तुलनेत जास्त आहे.
2. भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्याच्या ४० ते ६० वयोगटातील संख्या सर्वाधिक आहे. सर्वात कमी उत्पादक शेतकरी ६० पेक्षा अधिक गटातील आहे.
3. भाजीपाला उत्पादकाची शैक्षणिक पात्रता दर्शवली आहे. ५० भाजीपाला उत्पादकापैकी ६४ टक्के साक्षर आहेत. तर ३६ टक्के उत्पादक निरक्षर आहेत. सर्वात जास्त संख्या दहावीपर्यतच्या शिक्षणाची आहे.
4. भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांनी अन्य पिकांऐवजी भाजीपाल्याचे उत्पादन का घेतले दर्शवली आहे, सर्वात जास्त वेळा इतर पिकांपेक्षा जास्त उत्पन्न मिळते प्राधान्य दिले आहे. तर सर्वात कमी प्राधान्यक्रम जमिनीची प्रत लागवड योग्य आहे दिला आहे.
5. भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्यांनी मजूरांना दिलेला मजूरी दर दर्शवली आहे, पुरूषाच्या तुलनेत स्त्रायाना कमी मजुरी आजही दिली जाते.
6. लागवडी निर्णयाबाबत भाजीपाला उत्पादक शेतकऱ्याची समाधान पातळी दर्शवतो. ५६ टक्के शेतकरी भाजीपाला उत्पादनाविषयी समाधान

असल्याचे दिसून आले आहे. तर २० टक्के शेतकरी काही प्रमाणात समाधान असल्याचे दिसून आले.

7. ७६ टक्के शेतकऱ्याना वाटते की हा व्यवसाय भाविष्यात चालू ठेवावा तर २४ टक्के शेतकऱ्याना नको वाटतो.

8. ५६ टक्के शेतकऱ्याना किंमतीची अनिश्चितता ही समस्या भेडसावते. त्यानतंर सतत वाढणाऱ्या पीक संरक्षण व खतांच्या किमंती, भाजीपाल्यावरील रोग याला प्राध्यान्य कम दिला आहे.

9. ४४ टक्के शेतकऱ्याना मजूर मिळण्याची अनिश्चितता ही समस्या भेडसावते. त्यानतंर वाहतूक खर्च जास्त व दलालीचे दर जास्त याला प्राध्यान्य कम दिला आहे.

उपाययोजना

१. शेतक—यांनी पिकास पाणी देण्यासाठी पाठ पद्धती ऐवजी तुषार ठिबक सिंचनाचा वापर करावा.

२. शेक—यांनी निर्यातीच्या दृष्टीने भाजीपाल्याची निवड करुन उत्पादन घेतले पाहिजे.

३. तरुणांनी अधुनिक तंत्राचा वापर शेतीमध्ये केला पाहिजे.

४. शेतक—यांनी शेतीबरोबर इतर व्यवसाय देखील करणे आवश्यक आहे.

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

५. मध्यस्थाकडून शेतक—यांची होणारी फसवणूक थांबविण्यासाठी शासनाने सट्टेबाजीवर कडक नियंत्रण ठेवावे.

६. शेतक—यांना भाजीपाला उत्पादनासाठी आवश्यक असणारी खते योग्य किमतीला मिळावित.

७. भाजीपाल्याच्या बाबतीत योग्य प्रकारचे संशोधन व्हांवे.

****

K.C. COLLEGE TAL PATAN * TALMAVALE *

K.C. COLLEGE TAL PATAN TALMAVALE

प्रश्नावली

1. **नाव :**

2. **गाव :**

3. **वय :**

4. **लिंग :**

5. **शिक्षण :**

6. घेत असलेल्या भाजीपाल्याचा प्रकार :

7. भाजीपाला उत्पादनासाठी प्राधान्य का?

१. इतर पिकापेक्षा जास्त उत्पन्न मिळते.

२. वर्षभर सतत पैसा मिळत राहतो.

३. कमी पाण्यात उत्पादन मिळते.

४. जमिनीची प्रत लागवड योग्य आहे.

8. शेतमजुरांना मिळणारा मजुरीचा दर

9. भाजीपाला लागवडी विषयी तुम्ही समाधानी आहात का?

१. पूर्णपणे

२. ब—याच अंशी

३. काही प्रमाणात

K.C. ... TALMAVALE

10. हा व्यवसाय भविष्यात पुढे न्यावा असे वाटते का?

१. होय

२. नाही

11. भाजीपाला लागवडी विषयी येणा—या समस्या ?

१. सतत वाढणा—या पिकसंरक्षण व खतांच्या किमती

२. किमतीतील अनिश्चितता

३. भाजीपाल्यावरील रोग

12. भाजीपाल्याच्या विक्रीविषयीच्या समस्या

१. मजूर मिळण्याची अनिश्चितता

२. वाहतूक खर्च जास्त

३. दलालीचे दर जास्त

****